

BOŽO REPE

SLOVENC

V OSEMDESETIH LETIH

Božo Repe je bil rojen 6.3. 1956 v Spodnjih Gorjah pri Bledu. Doktoriral je leta 1992 na Filozofski fakulteti v Ljubljani s temo "Liberalizem" v Sloveniji. Na Pedagoški fakulteti v Mariboru je v letih 1992-1994 predaval občo, južnoslovansko in slovensko zgodovino po letu 1918. Leta 1994 je kot zunanji sodelavec začel predavati tudi na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Od oktobra 1996 je na oddelku redno zaposlen in predava sodobno slovensko zgodovino. Ukvarja se z raziskovanjem sodobne slovenske, srednjeevropske in balkanske zgodovine, pa tudi s problemi pouka zgodovine v šolah. V letih 1996 -1998 je vodil predmetno komisijo za zgodovino, ki je prenovila vse učne načrte za pouk zgodovine v osnovnih, srednjih in poklicnih šolah, bil je član komisije za gimnazije in član Nacionalnega kurikularnega sveta. Pri Svetu Evrope in drugih mednarodnih institucijah deluje v komisijah in projektih, ki se ukvarjajo z različnimi vidiki pouka zgodovine, še zlasti pa s prenovo pouka v državah jugovzhodne Evrope.

Božo Repe

SLOVENC V OSEMDESETIH LETIH

Ljubljana 2001
Zveza zgodovinskih društev Slovenije

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

323(497.4)''1980/1990''

REPE, Božo

Slovenci v osemdesetih letih / Božo Repe ; [prevod povzetka
Nives Sulič Dular]. - Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev
Slovenije, 2001. - (Zbirka Zgodovinskega časopisa ; 23)

ISBN 961-90803-4-3

115712256

*Fotografom Nacetu Bizilju, Tonetu Stojku in Jocu Žnidaršiču se zahvaljujem za dovoljenje
za objave fotografij.*

*Slika na aslovnici: Množica pred vojašnico na Roški cesti v času procesa proti četverici poleti 1988, foto
Nace Bizilj.*

*Zgodovinski časopis redno finančno podpirajo Ministrstvo za znanost in tehnologijo, Ministrstvo za
kulturo in Ministrstvo za šolstvo in šport.*

Zaton titoizma

Dosmrtni predsednik Jugoslavije Josip Broz – Tito je umrl v Kliničnem centru v Ljubljani, po uradnih podatkih 4. maja 1980 ob 15. uri in 5 minut. Smrt v jugoslovanskem vrhu ni povzročila pretresov, že v začetka leta 1980, ko se je začela njegova zdravstvena agonija, med katero opravično ni bil več sposoben, je bilo jasno, da Jugoslaviji ne bo več vladal. Več kot dva meseca in pol pred smrtjo, 14. februarja 1980 (Tito naj bi bil tedaj le še občasno pri zavesti oz. že v komi ali celo klinično mrtev), je predsedstvo SFRJ ob asistenci predsedstva CK ZKJ že imelo pripravljen scenarij njegovega pogreba.¹

Zdravstveno stanje države ni bilo dosti boljše od predsednikovega, le da so ga prikrivali. *“Tito je mrtev, le da tega še ne ve”*, je že sredi sedemdesetih let, potem ko se je z njim dokončno razšel, menda cinično izjavil njegov medvojni soborec in kasnejši jugoslovanski zunanji minister Koča Popović. Podobno bi – seveda za nazaj – lahko trdili za Jugoslavijo. Toda takrat bi le redko kdo pritrdil takemu stališču. Jugoslavija je vzbujala vtis mirme, stabilne države s solidnim standardom, rešenim nacionalnim vprašanjem in mednarodnim ugledom, ki je nekajkrat presegal njeno velikost in ekonomsko moč. Titova bolezen in smrt sta doma in po svetu sicer sprožili ugibanja o tem, kaj bo z Jugoslavijo. Toda prevzem oblasti s strani kolektivnega vodstva je potekal relativno gladko, bipolarnost se je tedaj še zdela večna, socialistični blok monoliten, s tem pa je nespremenjen ostajal tudi geostrateško pomemben *“vmesni”* položaj Jugoslavije, ki so ga politično in finančno čvrsto podpirale zahodne države na čelu z ZDA. Svetovni državniki so interes za Jugoslavijo ne nazadnje pokazali tako, da so Titu priredili enega najveličastnejših pogrebov v 20. stoletju. Vprašanje morebitne demokratizacije Jugoslavije je bilo v tem gledanju sekundarnega pomena, sicer dobrodošlo, ne pa nujno. Mnogo pomembnejša se je zaradi vloženega denarja zahodnim kreditorjem zdela reforma jugoslovanskega gospodarstva.

Tito ob svoji smrti ni izrekel kakšnih velikih besed v slogu *“čuvajte mi Jugoslavijo”* (kakršne so pripisovali Aleksandru Karađorđeviću, ko je umiral po atentatu v Maresillesu leta 1934). Tudi ni zapustil politične oporoke (celo običajne ne, saj večje lastnine – z izjemno vinograda v rojstnem Kumrovcu – skorajda ni imel). Za politično oporoko so vsak zase proglašali besede, ki jih je – največkrat resigniran in zaradi slabega zdravja in slutnje konca slabo razpoložen – izrekel tej ali oni delegaciji ali posamezniku konec leta 1979. Nazadnje se je srečal s slovensko delegacijo, 24. decembra 1979, v Karadjordjevu (tudi zato, ker so Slovenci nasprotovali njegovi ideji o kratkih, največkrat enoletnih ali dvoletnih (*“dežurnih”*) mandatih na vodilnih funkcijah.² Pred tem, 6. novembra je imel srečanje

¹ Zaključki o sahrani predsednika republike i Predsednika Saveza komunista Jugoslavije Josipa Broza Tita (državna tajna), Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota I, fascikel 49/20 (dalje ARS-I).

Titovo slovo od Edvarda Kardelja leta 1979 v Ljubljani. Nista se preveč marala, čeprav sta (z vmesno krizo na začetku šestdesetih let, ko je Kardeljeva politična kariera visela na nitki) ostala najtesnejša sodelavca skoraj petdeset let. Medsebojno so se Titov pragmatizem, brezkompromisnost in oblastiželjnost lepo dopolnjevali s Kardeljevo ambicijo biti prvi ideolog socialistične Jugoslavije. Pred smrtjo je bil Tito prepričan, da je Kardelju preveč popuščal in da je Kardeljev koncept federativne ureditve države z republikami kot državami in federacijo kot »zeleno mizo«, kjer usklajujejo interese Jugoslavijo pripeljal v poguben položaj (foto Nace Bizilj, objavljeno v knjigi Novinarski arhivi Agora, Ljubljana 1996, str. 44).

z Bosanci v Bugojnu.³ Bosanci, najbolj zvesti "Jugoslovani" so Titu pritrdjevali in pridno podžigali proti samovoljnim in nediscipliniranim Slovencem, ki ne razumejo "zajedništva" in resnosti situacije. Tito je namreč verjel, da bo s kratkimi mandati in številnimi rotacijami zagotovil stabilno Jugoslavijo, v obeh srečanjih pa je izražal predvsem skrb zaradi pretirane potrošnje, zapravljanja, nekontroliranega uvoza in političnih investicij. Sistemskih napak ni videl, lahko bi rekli, da se mu je misel v zadnjih dneh vladanja ustavila nekako tam, kot leta 1962, ko je v enem od svojih znamenitih govorov v Splitu obsojal deformacije v družbi.⁴

² Razgovor predsednika Tita z delegacijo SR Slovenije, Karadjordjevo, 24. decembra 1979, ARS-I, F49.

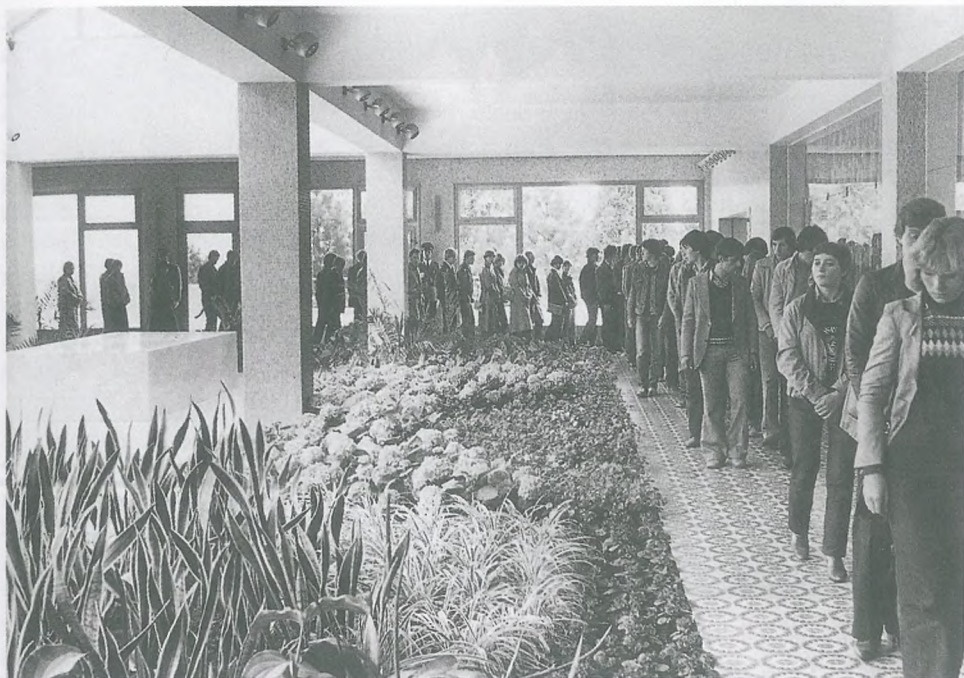
³ Raif Dizdarević: Od smrti Tita do smrti Jugoslavije, Sarajevo 1999, str.23–28.

⁴ Na to npr. ilustrativno kaže naslednji dialog: France Popit: "Samo, tukaj je problem. Recimo, Vi ste rekli, da se uvažajo številne stvari. To je res, številne stvari se uvažajo, čeprav to ne bi bilo treba... Pri nas vidim problem viskija. Pri nas je viski precej drag. Toda zato, ker je drag, sedaj ljudje odhajajo v Trst in pred nekaj dnevi sem bral, koliko milijard – zdi se mi da sedem ali osem – je bilo v Trstu porabljenih za nakup viskija. Kako to preprečiti? Samo z bolj realnim tečajem dinarja, ker potem ne bo interesa."

Predsednik Tito: "Zato sem tudi jaz zasovražil viski in ga sedaj ne pijem več."

France Popit: "To je sedaj postala moda."

Predsednik Tito: "To je postala moda, dobiš ga tudi v vaseh, v navadni gostilni. Mi dajemo ogromna sredstva za uvoz viskija." (Razgovor predsednika Tita z delegacijo SR Slovenije, Karadjordjevo, 24. decembra 1979, ARS-I, F49).

Mimohod ob Titovem grobu leta 1980 v Hiši cvetja na Dedinju v Beogradu. Nepretrgane kolone obiskovalcev iz vse Jugoslavije v začetku osemdesetih let so bile izraz prepričanja v pravilnost politične odločitve, da mora država nadaljevati po Titovi poti, v skladu s političnim geslom Tudi po Titu – Tito (fotodokumentacija Dela, objavljeno v Rozman, Melik, Repe: Zastave vihrajo, Modrijan, Ljubljana 1999, str. 161.

Navajanje na življenje brez socialističnega monarha

V prvi polovici osemdesetih let osnovne postavke "titoizma" uradno niso bile postavljene pod vprašaj niti kar zadeva temelje političnega sistema in medrepubliške odnose (z izjemo vprašanja statusa obeh avtonomnih pokrajin), niti kar zadeva obrambno in zunanjo politiko, čeprav so na posamezne poteze (zlasti obrambne politike) letele tako interne kot javne kritike. Nespremenjen je ostal tudi položaj Zveze komunistov Jugoslavije. Še vedno je o vsem odločal vrh partije (Predsedstvo CK ZKJ in CK ZKJ) odločitve pa so bile potem zgolj speljane skozi megalomansko delegatsko in samoupravno strukturo. Vsi glavni politični konflikti so se do konca osemdesetih let odvijali v vrhu ZKJ. Komunisti so zasedali veliko večino vodilnih položajev v vseh sferah, oficirski kader je bil več kot 90% komunističen, ZKJ pa je tudi številčno predstavljala izjemno močno politično silo: na začetku osemdesetih let, ko je dosegla najvišjo številko v vsej svoji zgodovini, je štela 2 111 731 članov (200 000 jih je bilo sprejetih samo v letu Titove smrti), kar je predstavljalo 9% jugoslovanskega prebivalstva in skoraj 25% vseh zaposlenih (V Sloveniji je bil ta odstotek pol nižji, leta 1982 je imela 126 432 članov, največ v svoji zgodovini, leta 1988 pa že manj kot 110 000).⁵ S pomočjo partijske discipline so skušali doseči enotnost in disciplinirati neposlušne, kar pa je bilo glede na že doseženo federalizacijo ZKJ, veliko heterogenost v pogledih in odsotnost avtoritete, ki bi jo vsi poslušali, praktično nemogoče.

⁵ Enciklopedija Slovenije, 5 knjiga, Mladinska knjiga, Ljubljana 1991, geslo Komunistična partija Jugoslavije; Zgodovina zveze komunistov Jugoslavije, Komunist, DZS, 1985.

Zaključna slovesnost ob dnevu mladosti na stadionu JLA v Beogradu leta 1983. Zaradi »svetniške ikonografije« – Tito iz stiropora se je kot svetnik prikazoval iz oblakov – je bila prireditev kritizirana, pojavljati pa so se začeli tudi dvomi v smiselnost nadaljnjega praznovanja dneva mladosti oz. Titovega rojstnega dne (fotodokumentacija Dela, objavljeno v Rozman, Melik, Repe: Zastave vihrajo str. 158).

Simbolično sekanje »štafete« (hloda) v središču Ljubljane leta 1986. Akcijo so v protest proti ritualnemu proslavljanju dneva mladosti izvedli člani Univerzitetne konference ZSMS (foto Nace Bizilj).

Zato je že leta 1982 prišlo do poskusov, da bi samostojnost republiških organizacij omejili ali odpravili; taki poskusi so se nadaljevali tudi kasneje, vendar niso uspeli. Osrednji partijski organ je bil CK ZKJ, v katerem je bilo okrog 120 delegatov iz republik in pokrajin. Predsedstvo CK ZKJ je imelo po tri člane iz vsake republike in dva iz avtonomne pokrajine (skupaj 22), po položaju je bil v njem še predstavnik organizacije ZK v JLA, ki je imela praktično enako moč kot republiške organizacije ZK. Predsedstvo sta vodila predsednik in sekretar z enoletnim mandatom, po določenem vrstnem redu republik in pokrajin. Na seje predsedstva so bili pri pomembnejših zadevah vabljeni tudi predsedniki republiških predsedstev centralnih komitejev. V prvi polovici osemdesetih let so konflikte v vrhu še zamolčevali pred javnostjo oz. jih pri poročanju zavijali v celofan, v drugi polovici osemdesetih, ko se je kriza stopnjevala, pa je dolge seje CK ZKJ dostikrat neposredno prenašala televizija, kar je predstavljalo svojevrstno obliko pritiska na neposlušne.

V resnici je bilo protislovje med uradno proklamiranim socialističnim patriotizmom, bratstvom in enotnostjo (izraženo v geslu "*tudi po Titu Tito*"), ki je ostalo nespremenjeno v političnih programih, partijskih resolucijah, šolskih učbenikih in na proslavah, ter med realnim doživljanjem Jugoslavije velikansko, kar še zlasti velja za Slovenijo, kjer so mladinci začeli prvi rušiti dotlej nedotakljive jugoslovanske mite. Mednje so med drugim sodila tudi praznovanja, povezana z narodnoosvobodilnim bojem in revolucijo ter življenjem in delom Josipa Broza – Tita, ki so se v povojnih desetletjih oblikovala v utečene rituale. 25. maj, Titov rojstni dan in z njim povezana Štafeta mladosti ("*simbol mladosti, dela in mišic*") je bil eden takih najbolj svetlih simbolov. Prvič je bila kritizirana leta 1983 zaradi "*svetniške ikonografije*" (Titove podobe iz stiropora, ki se je na zaključni prireditvi kot svetnik prikazovala iz oblakov). Zgražanje v jugoslovanski javnosti je izzvalo protestno žaganje lesene štafete leta 1986 v Ljubljani, pravi vihar naslednje leto pa uradno izbrani plakat skupine Novi kolektivizem, v katerem so avtorji za predlogo vzeli nacistični plakat Richarda Kleina iz leta 1936 "*Tretji Reich-alegorija herojstva*". Dan mladosti se je sicer ohranil do konca Jugoslavije, vendar se zadnji dve leti ni več praznoval v klasični obliki.⁶

Tudi v strukturi in funkcioniranju jugoslovanske federacije se do druge polovice osemdesetih let ni spremenilo nič bistvenega. Na najvišjih državnih in partijskih funkcijah so v glavnem rotirali ljudje, ki so na oblast prišli po obračunu s t.i. partijskim "liberalizmom" v sedemdesetih letih (reformistično strujo v zvezi komunistov, v Sloveniji jo je predstavljala Stane Kavčič). Šlo je bodisi za preizkušene stare kadre iz revolucije, ki so bili že v zatonu svoje biološke moči (v prvi polovici osemdesetih let je po Jugoslaviji krožila šala o vodilnem politiku, ki je na letališču svojega spremljevalca vprašal: "*Ali mi od nekod prihajamo ali nekam gremo?*"), bodisi politiki mlajše generacije, ki so se še pravi čas postavili na zmagovalno stran. Glavna težava je bilo navajanje na življenje brez Tita. V pomanjkanju avtoritete njegovega kova je bila politična elita prisiljena, da del odločitev prenese v institucije sistema, to je zvezno skupščino, zvezno vlado in predsedstvo SFRJ, ki pa na to niso bili pripravljeni in so morali pravila obnašanja šele oblikovati. Poleg tega je v zapletenem jugoslovanskem pravnem sistemu veljala precejšnja zmeda, poleg javne pa je od leta 1980 dalje (v Sloveniji do marca 1989) obstajala tudi tajna zakonodaja. Skupščina SFRJ je bila (na srečo zagovornikov samostojnosti republik) koncipirana tako, da brez konsenza ni bilo mogoče sprejeti nobene pomembne politične odločitve in je taka ostala do razpada Jugoslavije. Podobno je veljalo za zvezno ustavno sodišče in še nekatere institucije, katerih odločitve je bilo zaradi nedorečene ustave in dvoumne zakonodaje

⁶ Več o tem glej: Franc Rozman, Vasilij Melik, Božo Repe, Zastave vihrajo. Spominski dnevi in praznovanja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes, Modrijan, Ljubljana 1999, str.156–159.

Plakat slovenske alternativne umetniške skupine Novi kolektivizem, ki ga je za praznovanje dneva mladosti leta 1987 izbralo zvezno mladinsko vodstvo. Kmalu je bilo ugotovljeno, da je skupina za predlogo vzela nacistični plakat Richarda Kleina iz leta 1936 s podobo arijskega mladeniča (Tretji reich – alegorija herojstva). Na plakatu so bili nacistični simboli zgolj zamenjani z jugoslovanskim grbom in golobom miru. Upodobitev je izzvala hudo afero, posledica je bila spremenjen ritual praznovanja in opustitev štafete, čeprav se je dan mladosti praznoval še leta 1990 (objavljeno v Rozman, Melik, Repe: Zastave vihrajo str. 158).

(s pravnimi “smicalicami” kot je to jezno označil dr. Borisav Jović) moč blokirati. Zvezna vlada se je dolgo omejevala zgolj na ekonomske probleme in se v politične odnose med republikami ni želela vpletati več kot je bilo nujno za sprejetje proračuna in uresničevanje ekonomske politike. Tudi vojsko je – kljub megalomanskim projektom, ki so najedali proračun – puščala v privilegiranem položaju, ki ji ga je ustvaril Tito. Šele zadnji predsednik vlade Ante Marković je pokazal tudi širše politične ambicije (na koncu tudi z neuspešnim poskusom, da bi formiral svojo vsejugoslovansko stranko in z ustanovitvijo zvezne televizije), vendar ni bil dorasel moči republik, zlasti ne Srbiji. Tako je na koncu ostalo le predsedstvo SFRJ, na katerem se je jugoslovanski sistem zaradi srbskih blokad (neizvolitev dr. Stipeta Mesića za predsednika P SFRJ) tudi dokončno razlomil. Po Titovi smrti so

bila šele vzpostavljena pravila, po katerih naj bi predsedstvo funkcioniralo. V predsedstvu je bil po en predstavnik iz vsake republike in avtonomne pokrajine, do sprejetja ustavnih amandmajev leta 1988 pa po položaju tudi predsednik predsedstva CK ZKJ, vendar brez glasovalne pravice. Na seje so bili lahko vabljeni tudi predsedniki republiških predsedstev (ta praksa je z naraščanjem krize postala dokaj pogosta) ali drugi funkcionarji (največkrat predsednik vlade ali posamezni ministri, zlasti notranji in obrambni). Predsedstvo naj bi delalo po načelu kolektivnega odločanja in odgovornosti, z usklajevanjem svojih stališč. Imelo je Svet za ljudsko obrambo, ki je bil formalno posvetovalen organ, čeprav mu je pripisovalo veliko težo. Od leta 1983 dalje, s spremenjenim in dopolnjenim pravilnikom, je kot posvetovalni organ nastal tudi Svet za varstvo ustavne ureditve. Predsedstvo je o vprašanjih iz svoje pristojnosti odločalo z javnim glasovanjem in z navadno večino glasov svojih članov, z dvotretjinsko večino (ta člen se pogosto sploh ni upošteval) pa o začasnih ukrepih, o določanju virov sredstev za obrambo v izrednih okoliščinah, o določitvi predloga, da se začne postopek za spremembo ustave SFRJ, da se preloži izdaja zakona ali zadrži izvršitev predpisov ZIS, o določitvi predloga kandidata za predsednika zvezne vlade in o sprejetju poslovnika o delu predsedstva.⁷

Federalni center brez vsebine

Po Kardeljevi in Titovi smrti politikov z jugoslovansko karizmo ni bilo več in tudi sistem je bil koncipiran tako, da "čistih" federalnih funkcij, takih, na katere bi lahko prišli ljudje neodvisno od volje republik, ni bilo več. To se je ne nazadnje kazalo skozi poseben odnos do Beograda kot glavnega mesta. Politiki iz večine republik (izjema je bila Črna Gora in deloma Makedonija) so delo v Beogradu jemali za "začasno", družine se večinoma niso selile z njimi, čez vikende in za praznike so odhajali domov, bivanje v svoji republiki pa potem še podaljšali za kakšen dan zaradi "konzultacij", sestankov in siceršnjega sodelovanja v domačem političnem življenju. Že od sedemdesetih let dalje Beograd ni bil resnični federalni center, v katerem bi živeli predstavniki vseh jugoslovanskih narodov, se družili in "delali" politiko na neformalnih srečanjih, kraj kjer bi politik preprosto moral biti, če bi se hotel obdržati v vrhu. To je veljalo le za srbske in črnogorske kadre, vsi drugi so imeli "bazo", od katere so bili politično odvisni, po republikah in so temu ustrezno ravnali. Z vzponom nacionalizma v Srbiji je Beograd izgubil tudi tradicionalno gostoljubnost, postal je prostor nacionalističnih mitingov, na katerih so vzklikali protialbanska in protislovenska gesla (novembra 1988 na t.i. mitingu Bratstva in enotnosti je predsednik zvezne borčevske organizacije Mihailo Švabić Slovence pošiljal v Gradec in Filadelfijo). Slovenski politik Franc Šetinc je septembra 1988, po odstopu s funkcije člana P CK ZKJ izjavil, da se v Beogradu ne počuti več varnega, podobne izjave so dajali tudi drugi slovenski politiki, kar je izzvalo burne reakcije. Strah je bil upravičen, saj so Šetinčevega naslednika Borisa Muževića pretepli beograjski policaji, kar je izzvalo ostre reakcije slovenskega vodstva,⁸ na vrhuncu jugoslovanske krize pa slovenski politiki niso bili prepričani, ali se bodo s konfliktnih sestankov v centru sploh lahko vrnili domov. Posledica tega je bila, da se je v pripravah na spremembo nove jugoslovanske ustave začela pojavljati zahteva po eksteritorialnosti Beograda in po prerazporeditvi zveznih funkcij po republikah.

⁷ Poslovnik o delu Predsedstva Socialistične federativne republike Jugoslavije, Uradni list SFRJ št.6, leto XXXVII, Beograd 30. januarja 1981 in Uradni list št. 69, leto XXXIX, januar 1983.

⁸ Zapisnik 94 (razširjene) seje P CK ZK Slovenije, ki je bila 21. 8. 1989, ARS -1, fond seje P CK ZKS).

Josip Broz Tito, France Popit in Stane Dolanc v sedemdesetih letih. France Popit je po političnem porazu Staneta Kavčiča in »liberalno« usmerjene skupine v ZKS, postal glavni izvrševalec Kardeljeve politike v Sloveniji. Z železno disciplino je kar trinajst let vodil CK ZKS in ni dopuščal nobene notranje demokracije. Leta 1982 je postal predsednik predsedstva SRS. Sredi osemdesetih let je njegov politični vpliv začel naglo upadati, konec osemdesetih se je dokončno razšel z reformistično strujo v ZKS, ki jo je vodil Milan Kučan. Do zvezne politike (še zlasti do JLA) je bil v osemdesetih letih v javnih nastopih in na sestankih močno kritičen in je izzval več polemik. Nikoli ni hotel prevzeti kakšne vodilne funkcije v Beogradu. Tudi Stane Dolanc se je politično povzpel po porazu »liberalizma.« Dosegel je najvišjo partijsko funkcijo takoj za Titom (sekretar predsedstva CK ZKJ) in je nekaj časa veljal celo za njegovega naslednika. V začetku osemdesetih let (1982) je postal zvezni sekretar za notranje zadeve, v javnosti pa je bil hudo kritiziran zaradi obračunavanja policije in sodnih organov s srbskimi intelektualci, očitali pa so mu tudi več ubojev političnih emigrantov v tujini, ki naj bi jih opravila jugoslovanska služba državne varnosti. Leta 1984 je postal član predsedstva SFRJ. V predsedstvu je imel precejšno avtoriteto (med drugim je vodil Svet za varstvo ustavne ureditve), skušal je blažiti zvezne pritiske na Slovenijo in pragmatično reševati zadeve, hkrati pa je bil kritičen do nastajajoče opozicije v Sloveniji. Bil je zadnji »federalc« iz Slovenije, ki se je povzpel po klasični partijski poti. V zveznem predsedstvu ga je nasledil že demokratično izvoljeni Janez Drnovšek (foto Nace Bizilj, objavljeno v knjigi Novinarski arhivi, str. 41).

Gospodarska kriza

Po Titovi smrti je jugoslovansko gospodarstvo iz prikrite krize prešlo v odkrito in nena-
dzorovano agonijo. S tiho opustitvijo gospodarske reforme leta 1971 so se v Jugoslaviji za
petnajst let nehala prizadevanja za vpeljavo tržnega sistema. "Dogovorna ekonomija", kot so
nekateri ekonomisti posmehljivo poimenovali sistem, po katerem naj bi se podjetja, razdeljena
na t.i. temeljne organizacije združenega dela (tozde) in sestavljene organizacije združenega
dela (sozde) med sabo dogovarjala, ne pa tekmovala, je krah doživela že konec sedemdesetih
let. Tedaj je letna inflacija presežala dvajset odstotkov, vendar je jugoslovanska vlada z

najemanjem tujih kreditov krizo prikrivala do Titove smrti. Zunanji kazalci krize v začetku osemdesetih let so bili devalvacija dinarja za 30 odstotkov (junija 1980), v naslednjih letih pa naraščajoča inflacija in pomanjkanje nekaterih osnovnih življenjskih artiklov, kot so olje, sladkor, moka, pralni prašek. Za osnovne življenjske artikle so oblasti uvedle bone. Vožnje z avtomobili so oblasti najprej omejile glede na registrsko številko po t.i. sistemu "par-nepar" (lastniki so se lahko vozili le na določene dneve, odvisno od tega, na katero številko se je končala registracija), potem pa so bili tudi za bencin uvedeni boni (vsak lastnik je dobil bone za mesečno določeno količino bencina). Najhujša je bila energetska kriza (uvoz nafte je v začetku osemdesetih let zadostoval le za dobrih 290 dni v letu), ljudi pa so prizadele tudi restrikcije pri uvozu, zlasti t.i. "luksuznega" blaga (kamor so med drugim sodili južno sadje, kava, pa tudi uvožene alkoholne pijače, tuje revije in časopisi, kozmetika). Domišljija beograjskih birokratov ni poznala meja: ker so državljani po omenjene artikle pridno hodili v tujino, jih "švercali" čez mejo in zanje zapravljali devize, ki jih je obupno primanjkovalo, so uvedli t. i. depozit (plačilo takse) za prehod meje. Toda tudi državljani niso bili od muh, nekateri so inovativno, namesto na državni račun depozit nakazovali na lasten račun, cariniki, ki jim je bilo pri prehodu meje treba pokazati položnico, pa seveda številke računa večinoma niso preverjali. Vpeljava depozita je sicer izzvala hude proteste, zlasti Slovenci, navajeni na odprto mejo, so ga razumeli kot omejevanje svobode.

Posledica krize je bilo naglo zmanjševanje standarda, v drugi polovici osemdesetih let je padel na raven iz šestdesetih. Že leta 1980 je stopnja zadolženosti jugoslovanske države presegala 40% deviznega priliva. Politiki krize niso priznali, govorili so o "*nakopičenih problemih v gospodarstvu*", o "*stabilizaciji*" ipd. Ustanovljena je bila t.i. Kraigherjeva komisija (po nekdanjem predsedniku P SFRJ Sergeju Kraigherju, ki jo je vodil). Sestavljalo jo je okrog 300 politikov in ekonomistov iz vse Jugoslavije, njena naloga je bila pokazati izhod iz krize.⁹ Beseda kriza se do srede osemdesetih let ni uporabljala. Šele leta 1985 je hrvaški ekonomist Branko Horvat v knjigi *Jugoslavenstvo društvo u krizi*, ki je izzvala burne reakcije, jasno napisal, da je "*politični sistem postal glavna ovira gospodarskega in družbenega razvoja*"¹⁰ (stanje so kot krizno v tem času sicer označevali že tudi nekateri slovenski in drugi ekonomisti in se hkrati zavzemali za uvedbo tržnega gospodarstva). Kraigherjeva komisija je v osnovi vztrajala pri temeljih gospodarskega sistema iz sedemdesetih let, zapisanih v ustavi (1974), zakonu o združenem delu (1976) in resolucijah 10. in 11. kongresa ZKJ (1978 in 1982) – zadnji je program ekonomske stabilizacije potrdil, čeprav so znotraj komisije nekateri ekonomisti v relativno odkritih razpravah o posameznih segmentih ekonomskega sistema opozarjali, da brez uvedbe tržnega sistema Jugoslavija gospodarske krize ne bo mogla premagati. Del teh opozoril je na načelni ravni prišel tudi v petnajst ločenih dokumentov komisije, ki so postopoma izhajali v prvi polovici osemdesetih let (priporočila o vzpostavitvi trga, odpravi državne in partijske kontrole nad podjetji ter o prestrukturiranju gospodarstva). Jugoslovanske vlade so v osemdesetih letih krizo neuspešno poskušale reševati z zadolževanjem (še posebej v obdobju, ko je zvezno vlado vodil Črnogorec Veselin Djuranović, to je med leti 1977 in 1982). Zadolževanje je v celoti preseglo dvajset milijard dolarjev. Sledila mu je socializacija dolgov (sklep o tem je sprejela zvezna skupščina julija 1983). Upanje, da bo krizo moč rešiti s političnimi ukrepi, to je predvsem z uporabo tečajne in obrestne politike ter politike zategovanja pasu, se ni uresničilo. Nova predsednica vlade, Hrvatica Milka Planinc, je v letih 1982–1986 z odločno politiko hotela narediti red, vendar je bila prešibka in je ves čas morala popuščati silovitim

⁹ Interventni zakoni, društveni dogovori, resolucije i mere za sprovođenje ekonomske stabilizacije, Svetozar Marković, Beograd 1983.

¹⁰ Branko Horvat, *Jugoslavenstvo društvo u krizi*, Globus, Zagreb 1985.

XII

B0674858

DECEMBER ДЕЦЕМБАР 1983. PROSINAC ДЕКЕМВРИ

БОН-БОН

BENCIN
БЕНЗИН
BENZIN
БЕНЗИН

20

LITROV
ЛИТАРА
LITARA
ЛИТРИ

SAVEZNI SEKRETARIJAT ZA TRŽIŠTE I OPĆE PRIVREDNE POSLOVE
 САВЕШНИ СЕКРЕТАРИЈАТ ЗА ТРЖИШТЕ И ОПШТЕ ПРИВРЕДНЕ ПОСЛОВЕ
 ZVEZNI SEKRETARIAT ZA TRG IN SPLOŠNE GOSPODARSKE ZADEVE
 СОЈУЗЕН СЕКРЕТАРИЈАТ ЗА ТРАСАР И ОБШТИ СТОПАНСКИ РАБОТИ

Bon za bencin.

Devalvacije dinarja, pomanjkanje nafte in bencina, pralnega praška ter drugih osnovnih življenjskih potrebščin, rastoča inflacija, ki je prerasla v hiperinflacijo, padec standarda na raven tistega iz šestdesetih let, več kot dvajset milijard dolarjev zunanjega dolga in notranja nelikvidnost so bili v osemdesetih letih zunanji kazalci hude jugoslovanske krize. Več kot tristo politikov in ekonomistov, zbranih v t.i. Kraigherjevi komisiji je skupaj z vlado neuspešno iskalo izhod na temeljih starega sistema. Zvezna birokracija si je izmišljala načine, kako zmanjšati porabo. Eden med njimi je bil tudi uvedba bonov za bencin (Božo Repe: Naša doba, DZS, Ljubljana 1996, str. 288).

socialnim pritiskom in interesom posameznih republik. Naslednjega predsednika zvezne vlade, Bosanca (hrvaškega rodu) Branka Mikulića, ki je vladal le dve leti (1986–1988) je Mednarodni monetarni sklad prisilil, da je opuščal nadzor nad cenami, omejeval plače in kredite ter zniževal stroške javnega sektorja (t.i. politika “treh nominalnih sider”). Mikulić je bil preizkušen politik iz mlajše Titove garniture, uveljavil se je z organizacijo olimpijskih iger v Sarajevu leta 1982, vendar mu kapitalizem ni preveč dišal, razen tega pa je kot človek iz nerazvite republike precej upošteval interese nerazvitih. Intimno je pritiske Mednarodnega monetarnega sklada tudi imel za vmešavanje v jugoslovanske notranje zadeve. Z Mednarodnim monetarnim skladom se je, zaradi nezmožnosti vračanja dolgov, Jugoslavija začela pogajati že jeseni 1982, prvi sporazum o odlogu dolgov in najetju novih posojil pa je bil sklenjen poleti 1983.

Obsežna gradiva slovenskega izvršnega sveta v osemdesetih letih,¹¹ to je v mandatu Janeza Zemljariča (1980–1984) in nato Dušana Šinigoja (1984–1990) kažejo, da se je izvršni svet ukvarjal predvsem z usmerjanjem slovenskega gospodarstva na zahod “za vsako ceno”, z zagotavljanjem osnovnih življenjskih artiklov in njihovim razdeljevanjem, s preprečevanjem odlivanja deviz v tujino, z zagotavljanjem sredstev za odplačevanje dolgov, z obupnim administriranjem, zaradi katerega so bila vsa osemdeseta leta letala v Beograd polna gospodarstvenikov, ki so tja letali po razna dovoljenja, in z neuspešnimi poskusi zaščite slovenskega gospodarstva pred neizmerno požrešnostjo zvezne blagajne (sprva je to zadevalo pomoč pri raznih katastrofah, organizacijo dragih mednarodnih športnih prireditev in druge neproračunske postavke, postopoma pa tudi sredstva za nerazvite, financiranje JLA in druge proračunske postavke).¹² Zemljaričeva vlada se je morala na

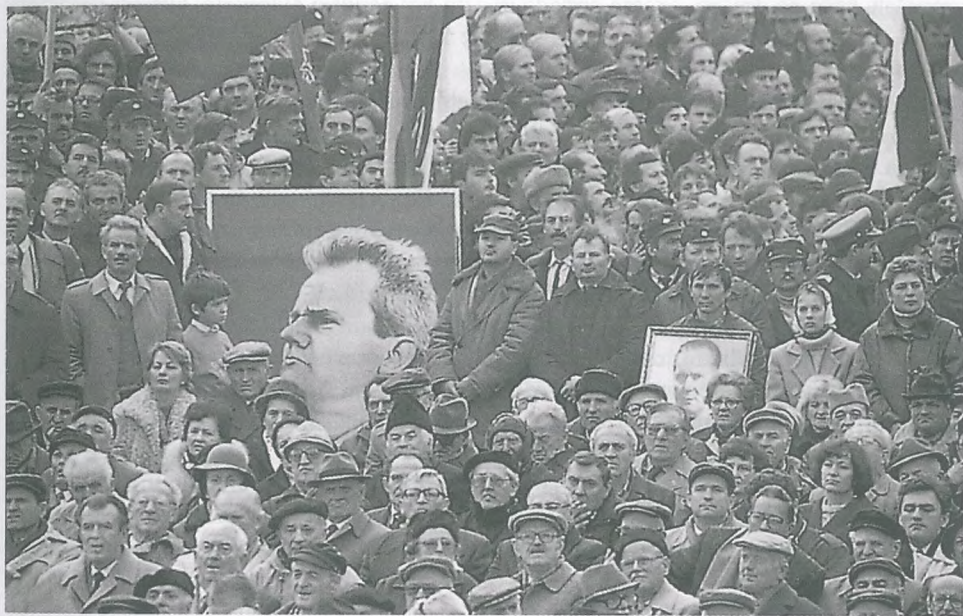
¹¹ Zapisniki sej izvršnega sveta SRS in RS 1980–1992; seje skupščine SRS in RS 1980–1992.

¹² Poročilo o glavnih smereh delovanja izvršnega sveta v mandatnem obdobju 1986–1990, 5. maj 1990, Arhiv vlade Republike Slovenije (dalje Arhiv vlade). Objavljeno v knjigi Od kapitalizma do kapitalizma. Izbrane misli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju, uredili Neven Borak, Žarko Lazarević in Jože Prinčič, Cankarjeva založba, Ljubljana 1997, str. 549–563 (dalje: Od kapitalizma do kapitalizma).

slovenski ravni soočiti tudi z naftno in dolžniško krizo, Šinigoju pa je sicer uspelo povečati obseg zunanjetrgovinske menjave, a tudi deficit.¹³ Kljub krizi pa se nobeni od obeh vlad (razen deloma Šinigojevi v zadnjem obdobju) – kar je bilo presenetljivo – ni bilo treba soočiti z organiziranim sindikalnim odporom.¹⁴ Še v prvi polovici osemdesetih let je bilo število kratkotrajnih stavk (običajno imenovanih prekinitve dela) nižje kot v sedemdesetih letih. Zakon o združenem delu sploh ni predvideval, kako naj se konflikti rešujejo. Šele leta 1987 so bila oblikovana stavkovna pravila in začele so se razprave o dopolnilu zakona in konec osemdesetih let postopno tudi sindikalni pluralizem.

Rušenje ustavne ureditve

Mednacionalno in politično ravnovesje v federaciji je bilo po Titovi smrti krhko. Centralistični pritisk se je večal, slovenska uradna politika pa ga je skušala obdržati tako, da je po korakih popuščala. Začeli so se sistematični poskusi, da bi spremenili jugoslovansko ustavno ureditev. Ustavni razvoj v socialistični Jugoslaviji je bil sicer izredno

Veliko množično zborovanje marca 1988 v Beogradu. Srbski vodja Milošević je na vse načine: z zahtevami po spremembi zvezne ustave, s pritiskom skozi zvezne organe, medijsko vojno, predvsem pa s t.i. protibirokratsko revolucijo (menjavo pokrajinskih in republiških vodstev s pomočjo množičnih zborovanj) skušal preurediti Jugoslavijo v centralistično državo pod srbskim vplivom. (foto Joco Žnidaršič, objavljeno v Deset let je Slovenija država, Delo, Veduta, 2001, fot. št. 13).

¹³ Franci Križanič, "Gospodarska uspešnost slovenskih vlad", v knjigi *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju*, ur. Neven Borak in Žarko Lazarevič, Cankarjeva založba, Ljubljana 1996, str. 46 (dalje: *Prevrati in slovensko gospodarstvo*).

¹⁴ Statistične podatke o številu stavk glej v Božo Repe, *Slovenska gospodarska politika v osemdesetih letih in v času osamosvajanja*, in Neven Borak, Žarko Lazarevič: *Gospodarske krize in Slovenci*, Inštitut za Novejšo zgodovino, Zveza ekonomistov Slovenije, Ljubljana 1999 str.194 (dalje: *Gospodarske krize in Slovenci*).

dinamičen: prva poveljna ustava po sovjetskem vzoru je bila sprejeta leta 1946, na njeni osnovi pa leta 1947 tudi prva slovenska ustava v vsej zgodovini sploh; ustavni zakon leta 1953, ustava leta 1963, amandmaji nanjo leta 1967, 1968 in 1971, nova ustava leta 1974. Vsakokratna ustava je bila izraz trenutnih razmer in zato bolj politično-programski kot ustavni akt. Ustava iz leta 1974, ki je pomenila višek jugoslovanskega federalizma, je bila nekaj vmesnega med federacijo in konfederacijo, zvezno ustavo je nekako izenačevala z republiškimi in ji ni dajala absolutnega primata. Po drugi strani pa – čeprav je republikam dajala veliko pravic – ni v celoti izhajala iz načela izvirne suverenosti republik in Jugoslavije ni definirala kot zveze držav (konfederacije) pač pa še naprej kot zvezno državo (federacijo). Ustava je (tako kot sicer vse poveljne ustave) zagotavljala pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve. Ni pa definirala, kako naj bi pravico narodi oz. republike uresničili. Tudi sicer so bila pravna mnenja o tej pravici različna: del pravnikov je menil, da je enkratna in neponovljiva (nekako tako kot devišstvo) in da je bila z opredelitvijo za socialistično Jugoslavijo izčrpana, drugi del je zagovarjal njeno stalnost in neodtujljivost. Sistem, vzpostavljen z ustavo iz leta 1974, je lahko funkcioniral le, dokler so obstajali trije najmočnejši varovalni mehanizmi: enotna zveza komunistov, ki je delovala po načelu demokratičnega centralizma in s svojo vodilno vlogo to načelo tudi prenašala širše na družbo, enotna armada in Tito kot najvišja avtoriteta, hkrati poveljnik vojske, predsednik države in predsednik zveze komunistov.

Dokler je bil Tito živ neposrednih napadov na ustavo ni bilo, čeprav je bil že v sedemdesetih letih sklenjen tihi dogovor med delom srbske politike in vojsko, da je treba ustavo zrušiti.¹⁵ Titova smrt je ponudila dolgo pričakovano priložnost za spremembo sistema. Ta proces je terjal svoj čas, zlasti v Srbiji, kjer je potekal zagrizen boj med različnimi frakcijami, institucionalno pa tudi med predsedstvom republike (to je že leta 1977 z izdelavo t.i. "*Plave knjige*" hotelo odpreti vprašanje obeh pokrajin in med srbskim partijskim vodstvom, ki je do demonstracij na Kosovu 1981 temu nasprotovalo, izhajajoč iz prepričanja, da se je mogoče z Albanci na Kosovu dogovoriti. V začetku osemdesetih let je posebna komisija CK ZKJ preučevala odnose v Srbiji. Vodil jo je Milan Kučan. Ker je prišla do zaključka, da je Srbija zaradi pokrajin res v neenakopravnem položaju z drugimi republikami, so Kučanu politični nasprotniki, zlasti France Popit, kasneje očitali, da so se s takim stališčem "*odprla vrata velikosrbskemu in Miloševićevemu nacionalizmu*."¹⁶ V resnici je komisija kaj malo vplivala na razmere v Srbiji, pa tudi razprave so šle – podobno kot pri delu srbskega vodstva – v smeri iskanja rešitev znotraj obstoječe ureditve in iskanja dialoga z Albanci. Vprašanje ustave v drugih republikah sicer ni bilo tako izpostavljeno kot v Srbiji, toda v večini so v prvi polovici osemdesetih let prav tako potekali boji za oblast

¹⁵ Vojska se, dokler je bil Tito živ (razen na področju obrambe) ni neposredno izpostavljala, potihem pa je ustavi nasprotovala in je podpirala srbska prizadevanja za njeno spremembo, saj je v "Kardeljevem konceptu federacije" videla začetek razpada Jugoslavije (glej Veljko Kadrijević, *Moje videnje raspada*, Politika, Beograd 1993, str. 65). Draža Marković, tedaj vodilni srbski politik, je vprašanje položaja obeh avtonomnih pokrajin, s soglasjem P SR Srbije, načel že leta 1976, vendar je stvar ostala na ravni razlage, ne pa spreminjanja ustave. V predsedstvu SR Srbije so nato izdelali elaborat (omenjeno "*Plavo knjigo*"), o odnosih med pokrajinama in Srbijo kot republiko. Cilj je bil preprečiti krepitev položaja avtonomnih pokrajin. Srbsko partijsko vodstvo, z dr. Ivanom Stambolićem na čelu se s takim pristopom ni strinjalo, izhajalo je s stališča, da je treba odnose v Srbiji reševati z dogovarjanjem, konzultacijami in skupnimi akcijami, ne pa z zmanjševanjem pravic pokrajin (čeprav tudi Stambolić – ki je leta 1987 izgubil frakcijski boj z Miloševićem – ni veljal za demokratičnega politika). Tako stališče je sprejel tudi kongres ZK Srbije leta 1978 (Dušan Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, Globus, Zagreb 1985, str. str. 79–94 (dalje Jugoslavija poslije Tita), Ivan Stambolić, *Put u bespuće*, Beograd 1995, str. 75–93).

¹⁶ Pričevanje Franceta Popita za TV Slovenijo, objavljeno v Ljerka Bizilj, Nace Bizilj, *Novinarski arhivi*, Agora, Ljubljana 1996, str. 145 (dalje: Bizilj, *Novinarski arhivi*).

med političnimi elitami, od njihovega izida pa je bil v marsičem odvisen razplet jugoslovanske krize. Sestavni del boja za oblast je bil tudi proces notranje homogenizacije, na nacionalni osnovi.

Nezadovoljstvo z ustavo je imelo za posledico, da je že novembra 1979 Zvezni zbor skupščine SFRJ, po predhodnem soglasju skupščin republik in pokrajin, na predlog predsedstva SFRJ, sprejel sklep o spremembi ustave. Amandmaji so sprva zadevali le vprašanje mandatov za razne funkcije na zvezni ravni in po republikah, ki so bili različno urejeni in naj bi jih poenotili. Namen sprememb (zlasti pri mlajši generaciji politikov) naj bi bil tudi v tem, da bi okrepili kolektivno vodenje, zmanjšali trajanje mandatov in s tem omejili politično moč vodilne garniture, ki je bila tako v zveznih organih kot v republikah na oblasti že od začetka sedemdesetih let (kar pa se do srede osemdesetih let ni uresničilo). Razprave so namreč že potekale v senci Titove bolezni in tihega pripravljanja na post-titovsko obdobje. Ker pa je še med razpravo prišlo do Titove smrti, je bilo treba, zaradi njegovega ustavno določenega položaja, spremeniti nekatera določila. Te spremembe niso bistveno posegle, niti v temelje jugoslovanskega, niti v temelje slovenskega sistema. Obstajali pa so poskusi, da bi, ob vprašanju zveznih ustavnih sprememb, rešili tudi vprašanje Srbije, ki je zastopala tezo, da ni konstituirana kot država.

Ker zagovorniki centralizma niso uspeli z ustavnimi spremembami, so na 12. kongresu ZKJ leta 1982 predlagali, naj bi, podobno kot gospodarsko področje (Dolgoročni program ekonomske stabilizacije), analizirali tudi delovanje političnega sistema. Kljub naraščajoči krizi pa so šele leta 1983 v Zveznem svetu za vprašanja družbene ureditve začeli delati t.i. Kritično analizo funkcioniranja političnega sistema. Jeseni 1984 so bile sprejete osnovne usmeritve, do spomladi 1985 pa izdelani dokumenti, ki so šli v javno razpravo. Pisci kritične analize so vzrok za krizo videli v deformacijah sistema, ne pa v sistemu samem in zato je bila temeljna ugotovitev, da ni podlage za spreminjanje temeljev sistema, kakršen je zapisan v ustavi iz leta 1974. Takemu stališču je bila naklonjena tudi uradno organizirana javna razprava skozi SZDL, ki je v Sloveniji kritično analizo podprla in potrdila temeljno izhodišče. Neuradna razprava, ki se je odvijala skozi številne publikacije (po grobih ocenah je bilo o jugoslovanskem političnem sistemu v času razprave napisanih več kot petdeset knjig), časopisne polemike, strokovne članke, televizijske in radijske oddaje, na raznih okroglih mizah in posvetovanjih, je šla v dve osnovni smeri, z različnimi predznaki. Po eni strani je bil zlasti na udaru jugoslovanski (kon)federalizem, v katerem so zagovorniki ponovne centralizacije Jugoslavije videli glavnega krivca za jugoslovansko krizo. Nasprotniki teh tez so se zavzemali za še večjo samostojnost republik. Druga smer je zlasti kritizirala utopičnost sistema in se po eni inačici zavzemala za vračanje na državni socializem, po drugi pa za uvajanje klasičnega meščanskega sistema.¹⁷ Jasno in z vedno večjimi pritiski, vendar pa iz različnih izhodišč, se je postavljala zahteva po reviziji ustave iz leta 1974. Pred temi pritiski je nazadnje popustilo tudi zvezno vodstvo, pri čemer je bil glavni argument, da ekonomskega sistema ni mogoče spremeniti brez spremembe ustave. Predsedstvo SFRJ je, 12. 11. 1986, sprejelo načrt predloga za spremembe ustave, z njim pa so se nato strinjala vsa republiška vodstva, pri čemer pa je slovensko predsedstvo (enako tudi skupščina in SZDL) vztrajalo, da naj bi obravnavali le tista vprašanja, o katerih je že bilo doseženo soglasje Zveznega družbenega sveta za vprašanja družbene ureditve.¹⁸ Sloven-

¹⁷ Poročilo o javni razpravi o "kritični analizi delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja" v SR Sloveniji, Informacije RK SZDL Slovenije, Ljubljana 20. maja 1986.

¹⁸ Načrt predloga, da se pristupi promenama u ustavu SFRJ, Beograd, 12.11. 1986, predsedstvo SFRJ, Arhiv predsedstva Republike Slovenije (dalje APRS); Mnenje predsedstva Socialistične Republike Slovenije k osnutku predloga predsedstva SFRJ, da začne postopek za spremembo ustave SFRJ, APRS.

sko vodstvo je vedelo, da so v predlogu tudi točke, na katere ne more pristati, kot npr. financiranje JLA, zoževanje vprašanj, o katerih naj bi se s konsenzom odločalo v zboru republik in pokrajin, predlog za spremembo načina volitev predsedstva SFRJ, spreminjanje položaja avtonomnih pokrajin – tudi kot izhodišča za spreminjanje položaja republik – zahteve, da se v pristojnost federacije vključi tudi vzgojo in izobraževanje in še nekatera. Kljub temu je na postopek za spremembe pristalo. Izhajalo je iz nujnosti sprememb na ekonomskem področju, ki jih po mnenju zvezne vlade ni bilo mogoče izpeljati brez spremembe ustave, potem iz bojazni, da bo izpostavljeno koncentriranemu pritisku iz cele Jugoslavije, ker blokira spremembe, in ne nazadnje zato, ker je računalo, da bo mogoče v dolgotrajnih usklajevanjih in ob upoštevanju pravila konsenzualnega sprejemanja amandmajev marsikaj od predlaganega ublažiti ali zavrniti. Zvezni zbor je tako predlog predsedstva sprejel 11. februarja 1987 in ga poslal v presojo republiškim skupščinam, ki naj bi o njem svoje stališče povedale do 20. marca 1987. Razprava o amandmajih je v Sloveniji spodbudila nastanek in organiziranje ustavne opozicije, kar je bilo eno od ključnih dejanj v drugi polovici osemdesetih let.

Sovraštva in zavezništva

Slovenska politika je bila do konca osemdesetih let v Beogradu največkrat nemočna, saj ni imela zaveznikov. Hrvaški politiki so s slovenskimi potihem simpatizirali, na sejah pa molčali. Hrvaški molk so šele leta 1988 prekinili nekateri časopisi, zlasti zagrebški tednik *Danas*, ki je začel kritizirati srbski nacionalizem in Miloševićev mitingaški pohod na oblast. Previdno in zadržano jugoslovansko noto mu je nato sledil tudi *Vjesnik*. Vzrok so bile Miloševićeve izjave, da bo Srbija država kot vse druge ali pa je ne bo, poskusi organiziranja mitingov v Kninu in zahteve po ustanovitvi avtonomnih pokrajin na Hrvaškem, kot začetne faze združitve vseh Srbov v eni državi. Tedaj so se na isti strani začeli oglašati tako upokojeni politiki, ki so v sedemdesetih letih obračunali z množičnim gibanjem, kot njegovi privrženci (slednji so za povod izrabili definicijo jezika v hrvaški ustavi in – podobno kot konec šestdesetih let – zahtevali, da naj bi bil kot uradni jezik označen samo hrvaški, ne pa tudi srbski jezik). Nekdanji "maspokovci" so začeli naglo pridobivati politični vpliv. Konflikti med uradno srbsko in hrvaško politiko so bili sicer že sredi osemdesetih let, vendar omejeni predvsem na gospodarska vprašanja.

V prvi polovici osemdesetih let so še prevladovali voditelji, ki si jugoslovanstva niso znali predstavljati drugače kot v slogu Titovega gesla o bratstvu in enotnosti. Izhajali so iz prepričanja, da so dezintegracijski procesi tako razbili Jugoslavijo, da je ta na robu prepada, rešitev pa je možna le z okrepljeno enotnostjo, najprej zveze komunistov, nato vseh drugih političnih subjektov.

Šele od 17. seje CK ZKJ, 17. oktobra 1988, so se postopoma tudi javno začela oblikovati zavezništva, v katerih so do izraza prihajali tudi nacionalni interesi. Na 17. seji naj bi z glasovanjem preverili, koliko zaupanja še uživa zvezni partijski vrh, na predlog predsednika P CK ZKJ Stipeta Šuvarja, naj bi glasovali tudi o zaupnici republiškim predsednikom, vendar predlog ni dobil podpore (kalkulacija je bila, naj dovolj glasov ne bi dobila Milošević in Kučan, kar naj bi v zveznem vrhu utrdilo "jugoslovansko" usmeritev). Šuvar, ki je v prejšnjih letih vneto podpiral Miloševića in njegov pohod na oblast (zmotno misleč, da Milošević ni nacionalist in da je usmerjen izrazito projugoslovansko), je že nekaj dni pred sejo, v času razmaha mitingaške politike in zamenjave vojvodinskega vodstva, ostro napadel srbsko vodstvo, češ, da je zapustilo Titovo pot bratstva in enotnost. Na glasovanju o zaupnici v predsedstvu CK ZKJ ni dobil podpore samo Dušan Čkrebić, srbski predstav-

nik in Miloševićev privrženec. Ta je nato odstopil, vendar je – po Miloševićevem stališču, da o zaupnici članom predsedstva lahko glasuje samo njihova baza (torej v tem primeru srbski komunisti) – mesec dni kasneje odstop umaknil, ker mu je podporo izglasoval CK ZK Srbije. Seja je medijsko ostala zapažena po dveh dogodkih: slovenski član CK ZKJ Vinko Hafner (pripadnik "trdega" jedra slovenskih komunistov in prepričan Jugoslovian) je med svojim govorom Miloševiću zažugal s prstom in izrekel stavek: *"Tovariš Milošević, dobro razmisli o tem, kakšno pot si ubral."* Dr. Vasil Tupurkovski, ambiciozni makedonski politik mlajšega rodu in vnet Miloševićev privrženec, znan po močni postavi in nekonvencionalnem oblačenju (nikoli ni nosil kravate, pač pa majice ali puloverje in sandale, pogosto tudi kratke hlače) je po glasovanju izjavil: *"Bojim se, da je ena republika izgubila, zmagala pa neprincipialna koalicija."* Sintagma o neprincipialni koaliciji je potem postala osrednji očitek na račun vseh republik, ki so nasprotovale ponovni centralizaciji Jugoslavije in velikosrbstvu.

Dejansko v času 17. seje in še dolgo po njej take koalicije ni bilo, glasovanje je bilo bolj splet okoliščin in trenutnega prepričanja posameznih članov CK ZKJ. Miloševića so tedaj podpirali Makedonci pod vodstvom Milana Pančevskega (zaradi bojazni pred svojimi Albanci in njihovimi zahtevami), Črnogorci pod vodstvom Vidoja Žarkovića (kasneje je Milošević Žarkovića in njegovo ekipo brez kakršnekoli sentimentalnosti zrušil in na vodilna mesta povzdignil *"lepa in pametna"* Miodraga Bulatovića in Milovana Đukanovića). Tudi pri Bosancih ni bilo videti, da bi se zavedali posledic njegove politike za Bosno, pa tudi če so se, se zaradi težav doma, v federaciji niso upali izpostavljati. Bosanski vrh je bil najprej blokiran z afero Agrokomerc, ki je izbruhnila septembra leta 1987 (podjetje, ki ga je vodil Fikret Abdić, je izdajalo nepokrite menice in povzročilo milijardno škodo zlasti bankam, med njimi tudi Ljubljanski banki). Afera je odnesla najvplivnejšo muslimansko družino – Pozderac, dotaknila pa se je tudi Branka Mikulića, čeprav se je ta uspel obdržati (Hamdija Pozderac je bil član zveznega predsedstva in predsednik komisije, ki je pripravljala ustavne spremembe, njegov odstop pa je imel pomembne posledice tako za delo komisije kot predsedstva, v katerem ga je nasledil brezbarvni Raif Dizdarević). Sledila je še t.i. afera Neum (dodeljevanje ugodnih kreditov bosanskim politikom za gradnjo vil v obmorskem mestecu Neum), ki jo je načrtovano razkrila Politika.

Potem, ko je bil z zmago velikosrbske usmeritve leta 1987 razrešen notranjepolitični spopad v Srbiji, se je začel tudi srbsko – slovenski konflikt, ki je bil hkrati spopad za naravo jugoslovanske federacije (enakopravna skupnost narodov ali Srboslavija) in soočenje dveh razvojnih modelov: moderne, pluralistične, odprte družbe, ki naj se čim prej vključi v evropske integracijske procese ali pa patriarhalne in egalitaristične, na t.i. *"modernem socializmu"* temelječe skupnosti, ki se ne bo priklanjala *"diktatu"* zahoda in *"hlapčevsko"* prosila, da jo sprejme medse. V letih 1987 – 1990 je bil – prvič v zgodovini jugoslovanske države od leta 1918 dalje – ključen srbsko slovenski konflikt in ne srbsko – hrvaški (v katerem je v prejšnjih zgodovinskih obdobjih običajno Slovenija igrala *"jeziček na tehnicu"*). To ni bil konflikt dveh nacionalizmov – kot so to tedaj večinoma prikazovali politiki in mediji na zahodu – pač pa konflikt omenjenih razvojnih modelov. *"Menim, da je odmik Srbije od temeljev enakopravnosti, demokracije in strpnosti glavni vzrok razpada Jugoslavije"*, je po njenem razpadu zapisal dolgoletni (pri jugoslovanskih socialističnih oblasteh tudi močno osovraženi) opazovalec in analitik jugoslovanske družbe Viktor Meier.¹⁹

¹⁹ Viktor Meier, Zakaj je razpadla Jugoslavija, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1996, str.12.

Hudournik družbene kritike

Kljub zavestnemu prizadevanju jugoslovanske politične nomenklature, da se v funkcioniranju sistema – razen kozmetičnih sprememb in nujnih ukrepov, s katerimi bi izšli iz gospodarske krize – ničesar ne spremeni in da ZKJ obdrži dominantno politično vlogo v sistemu, pa ni bilo mogoče preprečiti silovitega pritiska t.i. družbene kritike. Ta se je predvsem iz kulturnih, publicističnih in znanstvenih vrst začela pojavljati že v letu Titove smrti in je potem sredi osemdesetih let skokovito narasla.²⁰ V prvem obdobju med letoma 1981 in 1983 so bile v ospredju obravnave predvsem t.i. tabu ali enostransko prikazovane teme iz preteklosti: državljanska vojna (četništvo, ustaštvo), prevzem oblasti s strani komunistične partije, informbiro, Goli otok. O teh temah je nastalo na desetine literarnih del, gledaliških in filmskih stvaritev, spominskih zapisov, pa tudi socioloških, filozofskih in zgodovinskega dela, o katerih so potem razpravljali po časopisih. Zelo hitro je tarča kritike in tudi posmeha postal Tito. Leta 1981 je izšla zbirka pesmi Gojka Djoga "Vunena vremena" v kateri je pesnik posmehljivo aludiral na Tita, bil nato obsojen na leto dni zapor, v Beogradu pa je društvo književnikov ustanovilo Odbor za zaščito umetniške svobode, ki je organiziral serijo protestnih večerov poezije v njegovo podporo. Kritika se je prenesla na sistem, kakršnega sta vzpostavila Tito in komunistična partija. Sistem je po mnenju kritikov v osnovi ostal boljševiški, oblast pa je zaradi tega nelegitimska. Med deli, ki so razgibala tedanjo jugoslovansko javnost in tudi vplivala na preoblikovanje odnosa do preteklosti, do Jugoslavije, do drugih narodov in do oblasti, so bile tudi knjige Vojislava Koštunice in Koste Čavoškega Stranački pluralizam ili monizam iz leta 1983, ki obravnava povojni prevzem oblasti; Dobrice Ćosića Stvarno i moguće iz istega leta (temeljna misel Ćosićeve knjige je bila teza, da Srbi dobivajo v vojni in izgubljajo v miru, v Srbiji pa so knjigo razumeli kot poziv, da srbski intelektualci in kulturniki prevzamejo odgovornost za nacionalni srbski preporod). Tudi drama Jovana Radulovića Golubnjača, ki je obravnavala odnose med Srbi in Hrvati v Dalmatinski Zagori, je močno razdelila jugoslovansko javnost. Verjetno najodmevnejše literarno delo prve polovice osemdesetih let pa je bila (vsaj v Srbiji) knjiga Danka Popovića z naslovom Knjiga o Milutinu iz leta 1985. Razprodana je bila v tednu dni, sledilo pa je še trinajst izdaj. Popović je v knjigi za srbske sovražnike proglasil ne samo Hrvate (kar je bila pogosta teza), pač pa tudi Slovence. Srbi so po Popoviću osvobodili oboje, v zameno pa so dobili Jugoslavijo, v kateri so nacionalno razbiti in ekonomsko izkoriščani.

Največja centra kritik sta bila Beograd in Ljubljana, pri čemer so se oblasti v Ljubljani izogibale represivnih ukrepov in so skušale kritike utišati s t.i. administrativnimi ukrepi, to je z zaplombami posameznih številčk revij, prepovedmi objave posameznih knjig, menjavami v uredništvih, organizacijo razprav v SZDL ali marksističnih centrih, na katerih so posamezna dela kritizirali. V Beogradu je bila neodvisnost tiska v začetku osemdesetih let zelo visoka, kar se je odražalo tudi v visoki kvaliteti časopisov in revij, potem pa so jo začeli omejevati. Ambivalenten je bil tudi odnos do kulturnih in drugih ustvarjalcev, ki so dela lahko izdajali, vendar s strahom, da bodo sodno preganjani, če bo oblast ocenila, da so prestopili mejo. Med najostrejšimi kritiki režima so bili nekdanji praksisovci (Ljubo Tadić, Mihajlo Marković in drugi), ki pa so kmalu zatem – razen redkih izjem – postali srbski nacionalisti in privrženci Miloševićeve politike. Reakcije beograjskih in zveznih oblasti so bile ostre, zlasti do poskusov organiziranega političnega združevanja, kar se je izrazilo npr. v procesu proti šesterici intelektualcev v Beogradu.

Kot ideološko najbolj ortodoksna centra sta se v osemdesetih letih izkazala zlasti Sarajevo in Zagreb, kjer je prišlo do vrste sojenj znanim intelektualcem, ki so se zavzemali za

²⁰ O tem glej: Bilandžić, Jugoslavija poslije Tita, str. 178–215, isti avtor, Hrvatska moderna povijest, Golden marketing, Zagreb 1999, str. 696–714; Božo Repe, Razpad historiografije, ki nikoli ni obstajala, Zgodovina za vse, III/1, 1986, str. 69–78.

demokratizacijo sistema, največkrat pa je šlo za izražanje nacionalnih (tudi nacionalističnih) in verskih zahtev (tako sta bila npr. v Sarajevu obsojena tudi Alija Izetbegović in Vojislav Šešelj). Na Hrvaškem kritičnega pisanja na kulturnem področju do srede osemdesetih let praktično ni bilo, oblasti pa so takoj, ko so ocenile, da se kaj takega začneja, reagirale (med obsojenimi se je tako npr. znašel Franjo Tuđman). Mir so hoteli zagotoviti tudi s kadrovskimi menjavami v medijih (npr. v najbolj znanem tedniku Danas). Uradna politika je na Hrvaškem tudi ostro nastopala proti katoliški cerkvi, ki se je zato konec osemdesetih let tudi bistveno močneje angažirala v boju proti oblastem kot katoliška cerkev v Sloveniji (kjer sta oblast in cerkev sklenila neke vrste tihi dogovor o "delitvi" interesnih sfer). Po drugi strani pa je prav vrsta zagrebških intelektualcev v odmevnih delih analizirala jugoslovansko krizo in zanj ponujala rešitve, čeprav še na robu tistega, kar se je oblastem zdelo sprejemljivo (npr. Josip Županov, Jovan Mirić, Branko Horvat). Na posvetovanju sociologov v Portorožu novembra 1983, so nekateri od omenjenih družboslovcev zahtevali spremembo sistema in ne zgolj korekcije obstoječe ureditve. Politolog Dušan Bilandžić, sam pripadnik tovrstne usmeritve, je sredi osemdesetih let ugotovil, da *"večina intelektualcev stoji na pozicijah demokratičnega samoupravnega socializma in se bori tako proti dogmatski in stalinistični misli in praksi, kot tudi proti oživljanju desničarskih meščanskih tendenc."*²¹

Kritični intelektualci, zbrani okrog raznih revij ali v društvih iz raznih jugoslovanskih sredin, so se v prvi polovici osemdesetih let, ko je bil še v ospredju boj za demokratizacijo družbe, večkrat interesno povezali in skupaj nastopili proti komunističnim oblastem. To se je izražalo skozi razne okrogle mize in posvetovanja ter objavo kritičnih prispevkov v raznih revijah. Solidarnost so intelektualci iz raznih sredin izražali zlasti pri vprašanjih svobode izražanja in se zavzemali za tiste, ki so bili obsojeni zaradi svojega pisanja ali javnega izražanja stališč (tako so se npr. slovenski intelektualci iz načelnih razlogov zavzemali celo za nacionalista in šovinista ter kasnejšega četniškega vodjo in predsednika Srbske radikalne stranke dr. Vojislava Šešlja). Vendar je ta solidarnost sredi osemdesetih let dokončno izginila, začela so prevladovati nacionalna čustva in intelektualne skupine iz posameznih republik oz. nacionalnih sredin so se začele obračati ena proti drugi, potihem ali na glas pa so pri tem imele podporo tudi republiških oblastnih nomenklatur. To velja tudi za slovenske in srbske intelektualce, ki so imeli več let zelo pristržne stike tudi na osebni ravni, čeprav je pri Slovencih na osnovi izkušenj iz šestdesetih let vedno obstajala tudi previdnost. Po začetni solidarnosti in medsebojnem podpiranju proti oblasti v začetku osemdesetih let, je do prvega večjega konflikta prišlo leta 1983, zaradi skupnih programskih jeder v šolstvu. Kljub temu so se stiki nadaljevali, med pomembnejša srečanja pa sodi srečanje med slovenskimi in srbskimi intelektualci 14. novembra 1984 v gostilni Mrak v Ljubljani, kjer pa so se – ob sicer skupni ugotovitvi, *"da je z obstoječo Jugoslavijo, v kateri se vsi počutimo le slabo, konec"* – sprli ob vprašanju pravice do samoodločbe in s tem osamosvojitve (ki je bilo tedaj mišljeno kot konfederativni status Slovenije v Jugoslaviji).²² Novorevijski krog je srbskim intelektualcem ponudil posebno številko Nove

²¹ Bilandžić, Jugoslavija poslije Tita, str. 187.

²² Sestanka so se udeležili Dobrica Ćosić, Mihajlo Marković in Ljubomir Tadić s srbske strani ter Spomenka Hribar, Tine Hribar, Marjan Rožanc, Milan Apih, Ivan Urbančič in Taras Kermauner s slovenske strani. Srečanje, ki naj bi bilo tajno, je spremljala in posnela tudi slovenska Služba državne varnosti, vendar naj bi po zagotovilih Srečka Brišarja, vodje arhiva Sove, posnetek ne obstajal več. Nekateri udeleženci, npr. Tine Hribar sestanek ocenjujejo kot zelo pomemben (sovpadal naj bi z ugotovitvami novorevijskega kroga, da zagotovitev slovenske samobitnosti lahko zagotovi le konfederativni status), medtem ko drugi (Taras Kermauner) menijo, da ni imel prelomnega pomena, da je šlo bolj za neke vrste "tipanje" (Razgovori pisca s Tarasom Kermaunerjem december 1993 – februar 1994, neavtoriziran magnetogram str. 42, Arhiv Znanstvenega in publicističnega središča Ljubljana). O sestanku sicer glej Tine Hribar, Nova, osamosvojitvena volja Slovencev, objavljeno v zborniku Slovenci in država, SAZU, Ljubljana 1995, str. 279–293; isti avtor, Slovenska državnost, str. 225 in dokumentacijski dodatek str. 238–240 in 248–250.

revije, da bi v njej izrazili svoja stališča, vendar ti tega niso storili. Čosić je v zvezi s sestankom leto dni kasneje, 23. novembra 1985, v pismu Niku Grafenauerju izrazil svoje občudovanje jasnosti in čvrstosti slovenskih pogledov, vendar tudi začudenje nad njihovim "podcenjevanjem in nerazumevanjem objektivnih preprek in pogojnosti uresničevanja optimalne avtonomije Slovenije." Slovenska prizadevanja je imel za tvegan in neuresničljiv cilj. Hkrati pa je zapisal, da Srbi svojega stališča do "nacionalnega jugoslovanskega vprašanja" in razumevanje "demokratskega socializma v sodobni civilizaciji" (nacionalnega programa) še nimajo in da bo trajalo še veliko časa, preden ga bodo dobili.²³ Čosić je bil v pismu neiskren in je prikrival dejstvo, da je predsedstvo Srbske akademije znanosti in umetnosti že pol leta prej, 23. maja 1985 ustanovilo šestnajstčlansko komisijo, katere naloga je bila priprava memoranduma o družbenih razmerah v državi, še posebej v Srbiji. Komisijo je vodil Dušan Kanazir, predsednik SAZU, pripravo memoranduma pa podpredsednik SAZU Antoni Isaković (pisatelj, ki si je slavo pridobil s knjigama o Golem otoku – Tren I in Tren II). Po tem, ko je memorandum postal znan v javnosti, je Dobrica Čosić novembra 1986 napisal še eno, 27 strani dolgo pismo Spomenki Hribar, v katerem je obravnaval različnost slovenskih in srbskih pogledov ter ocenjeval, da je bil "verjetno prvi srbski komunist, ki je dojel, da vi Slovenci niste za jugoslovanstvo, da ste za svojo samostojno nacionalno državo v okviru Jugoslavije, pod točno določenimi političnimi pogoji."²⁴

Po sestanku v Mraku so se začele tudi javne polemike med slovenskimi in srbskimi intelektualci (npr. med Ruplom in Ljubomirom Tadićem, po objavi intervjuja z Ruplom v Dugi, decembra 1986, ali med Čosićem in Kermaunerjem v Pismih srbskemu prijatelju), čeprav začetek sistematičnega napadanja Slovenije in nato srbsko – slovenske medijske vojne, ki je trajala do razpada Jugoslavije in še čez, lahko datiramo že kakšno leto prej.²⁵ S tem v zvezi je zanimiva teza Predraga Tasića, predstavnika zvezne vlade za stike z javnostjo v Markovićevi vladi, da naj bi bilo ustvarjanje sovraštva do Slovencev predvsem v funkciji homogenizacije Srbov, ne pa priprave na morebiten kasnejši spopad (tako kot pri Hrvatih), ki s Slovenci ni bil predviden.²⁶ Kakorkoli: sredi osemdesetih let so slovenski in srbski intelektualci šli vsak svojo pot. Stiki na osebni ravni so se nekaj časa še nadaljevali, vendar ne več prav dolgo po tem, ko so deli memoranduma SAZU prišli v javnost. Obtožbam na račun slovenskih intelektualcev so v srbskih medijih kmalu pridružile obtožbe na račun slovenske politike. Razhodu opozicijskih intelektualcev obeh narodov je postopoma sledila tudi politika.

²³ Hribar, Pismo Dobrice Čosića Niku Grafenauerju, 23. november 1985, objavljeno v Tine Hribar, Slovenci kot nacija, ČZP Enotnost, Ljubljana 1994, str. 248–250 (dalje: Slovenci kot nacija).

²⁴ Prav tam, str. 238.

²⁵ Prve večje polemike so potekale leta 1983 v zvezi s programskimi jedri, potem so se po krajšem predahu začele sistematično pojavljati v letu 1985. Eno takih je npr. začel Krste Bjelić, odgovorni urednik zagrebške izdaje dnevnika Borba, v Nedeljskem dnevniku konec novembra 1985, z naslovom Kaj muči (nekateri) Slovence? (glej Bizilj, Novinarski arhivi, str. 83–95). Bjelić je razgovor Bojana Štiha z Josipom Vidmarjem, vzklikanje nacionalističnih gesel na nogometni tekmi, intervju tedanjega predsednika slovenske skupščine Vinka Hafnerja v Ninu in izjavo zgodovinarja Boga Grafenauerja, da je meja slovenske zavezanosti Jugoslaviji pogojena z uresničevanjem samostojnega nacionalnega življenja v njej, povezal v splošen napad na Slovenijo. Poanta članka je bila, da je Slovenija egoistična, nevhvaležna za vse, kar ji je dala Jugoslavija in se želi odcepiti, razlika v pogledih med uradno politiko in intelektualci pa naj bi bila samo v tem, kdaj naj bi se to zgodilo. Tovrstno "novokomponirano novinarstvo" (kot so ga posmehljivo označevali v nekaterih medijih) je od srede osemdesetih let postalo standardni model načina pisanja o Sloveniji. V letu 1986 lahko v srbskih medijih že prepoznamo obrise sistematičnega spodbujanja protislovenskega razpoloženja, ki izhaja iz domnevnega slovenskega nerazumevanja kosovskega problema in iz podpiranja kosovskih Albancev, spodbujeno pa je bilo tudi s slovenskimi zahtevami v tem času po demokratizaciji sistema (ukinitve 133. člena o verbalnem deliktu), in vojske (civilno služenje vojaškega roka) ter odpravljanju preživelih simbolov (praznovanje Dneva mladosti).

²⁶ Tasić, Kako je ubijena druga Jugoslavija, str. 57.

Zadnjo pomembnejšo skupno izjavo je jugoslovanska kulturniška srenja zmogla nekaj mesecev pred izidom memoranduma, 18.–20. aprila 1985, na 9. kongresu Zveze književnikov Jugoslavije v Novem Sadu. Kongres je sicer potekal v razmerah medsebojne nestrpnosti in hudih polemik, dejansko je kar puhtel od medsebojne sovražnosti (zlasti v polemikah srbskih piscev s stališči hrvaških oz. slovenskih piscev). O kakšni kulturni enotnosti (še manj o kulturnem dialogu) ni bilo govora, kar zadeva kulturno in duhovno enotnost ter *zajedništvo* v Jugoslaviji, so bili v razpravi formulirani popolnoma nepomirljivi pogledi. Kongres je pokazal, da znotraj nacionalnih kulturniških sredin ni razlik med "režimskimi" in opozicijskimi pisci, linije razločevanja so bile izrazito nacionalne. So pa pisci vendarle zmogli še najti skupno točko uperjeno proti jugoslovanski oblasti. V sporočilu javnosti so zapisali zahtevo po svobodnem ustvarjanju, po koncu uveljavljanja kriterija moralno politične neoporečnosti in po ukinitvi člena kazenskega zakona o verbalnem deliktu. Naslednje leto je Zveza književnikov Jugoslavije – kot prva jugoslovanska organizacija – praktično razpadla (formalno leta 1990), ker predstavniki Slovenije in še nekaterih republik za predsednika zveze niso hoteli Miodraga Bulatovića, nacionalističnega srbskega pisatelja, ki je sicer živel v Sloveniji.

Odgovor oblasti

Oblasti so na naraščanje nacionalizma in na kritike sistema v posameznih okoljih reagirale različno, zlasti v Sarajevu, Zagrebu in Beogradu tudi z represijo.²⁷ Vodstvo ZKJ je po Titovi smrti sicer organiziralo nekaj ideoloških plenitev, vendar brez večjih odmevov. Z naraščanjem kritike je leta 1983 prišlo do poskusa vsejugoslovanske ideološke kampanje, ki pa ni dosegel učinka, saj so bile razlike po republikah prevelike, stališča politikov pa vedno bolj različna.²⁸ Za ideološko enotnost si je prizadeval zlasti dr. Stipe Šušar, tedaj član P CK ZK Hrvaške, kasneje pa član in predsednik P CK ZKJ in član P SFRJ, ki je organiziral vrsto posvetov, med katerimi je bil najodmevnejši Historiografija, memoarsko publicistična in feljtonistična produkcija v luči idejnih kontroverz.²⁹ Posvetovanje je bilo namenjeno kritiki nepravilnega pisanja oz. izražanja o preteklosti, zlasti tisti, ki je zadevala drugo svetovno vojno (od leta 1979 do konca leta 1982 je bilo samo o tej tematiki več kot 420 posvetov). Šušar je dal tudi izdelati obsežen dosje citatov in izvlečkov iz knjig, časopisov, revij, umetniških in drugih del, ki naj bi vsebovali "*politično nesprejemljiva*" sporočila. Na "*Belo knjigo*", kot so poimenovali Šušarjev zbir citatov, so potem v reviji Književna reč odgovorili srbski pisci; označili so jo z raznimi sočnimi imeni kot so "*cvetje zla s književne desnice*", "*indeks prepovedanih avtorjev*", "*kladivo za čarovnice*", "*ideološki herbarij*", "*hrvaški indeks*" ipd.,³⁰ pri čemer jih je podpirala srbska politika. Septembra

²⁷ Leta 1983 so na dolgoletne kazni obsodili trinajst Muslimanov v Sarajevu, med njimi tudi Alijo Izetbegovića, kasnejšega vodjo Muslimanov in predsednika BiH. V Sarajevu je bil zaradi izražanja nacionalističnih in šovinističnih stališč obsojen tudi kasnejši četniški vojvoda in predsednik Srbske radikalne stranke Vojislav Šešelj. Na Hrvaškem so bili med znanimi obsojenci že leta 1981 Franjo Tuđman, Vlado Gotovac in Marko Veselica (vsi so bili enkrat obsojeni že v sedemdesetih letih v času t.i. "maspoka", Veselica pa je v osemdesetih dobil ponovno kazen kar enajstih let zapor) pa tudi Dobroslav Paraga, ki je kasneje postal vodja skrajno desne in nacionalistične Stranke prava.

²⁸ Ideološkim problemom in kritiki nepravilnosti na kulturnem, znanstvenem, umetniškem in filozofskem področju je bilo namenjenih več razprav najvišjih forumov, izstopali pa sta zlasti 5. seja CK ZKJ 28. februarja 1983 (posredno sicer še nekatere druge v tem času, npr. 6. seja CK ZKJ 14. marca 1983 o informiranju) in seja predsedstva CK ZKJ 17. decembra 1986.

²⁹ Historija i suvremenost, Centar CK SKH za idejno-teorijski rad Vladimir Bakarić, Zagreb 1984.

³⁰ Književne novine, Beograd 1984, št. 238–240.

1984 je tudi P CK ZKJ razpravljalo o idejnih vprašanjih in skušalo kritiko enakomerno porazdeliti med meščansko desnico, levim ultraradikalizmom, nacionalizmom in integralnim jugoslovanstvom, teritorialno pa med Ljubljano, Beogradom in Novim Sadom, ki so tedaj veljala za mesta, v katerih je mogoče svobodneje izražati kritiko do oblasti.

Ker ideološke kampanje niso bile učinkovite, politika v republikah do opozicije pa zelo različna, so sredi osemdesetih let zvezne oblasti skušale doseči, da bi se varnostni organi znova centralizirali, tako kot je bilo pred letom 1966, kar bi omogočilo enoten boj proti opoziciji po vsej Jugoslaviji. Slovenske oblasti so na take poskuse ostro reagirale in jih zavrnile. V drugi polovici osemdesetih let so poskusi vsejugoslovanskih ideoloških kampanj postali redkejši, za njimi pa se je največkrat skrival interes, da se kritiki izpostavi določeno okolje, predvsem Kosovo in Slovenijo, konec osemdesetih let pa že tudi Hrvaško.

Odnos Slovencev do federacije

Slovenija je zaradi stalnega nerganja in upiranja jugoslovanski povprečnosti v federaciji veljala za najbolj težavno republiko in v zgodovini odnosov med Slovenijo in jugoslovanskim centrom je od slovenske odločitve jeseni 1941, da po osvoboditvi ostane oz. ponovno postane del jugoslovanske države, pa do razpada Jugoslavije leta 1991, več močno konfliktnih obdobj.³¹ Do začetka osemdesetih let lahko identificiramo tri velike politično-gospodarske prelome med Slovenijo in federacijo: leta 1945 zaradi zahtev Slovenije, da se v ustavo vnese pravica do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, zaradi gospodarskega izžemanja ter centralizacije države (kljub formalni federativnosti); v začetku šestdesetih let zaradi zahtev po odpravi centraliziranega gospodarstva in spremembe ustave, ki bi republikam dala več pravic;³² konec šestdesetih let in v začetku sedemdesetih let pa spor zaradi cestnih kreditov in "liberalistične" usmeritve predsednika slovenske vlade Staneta Kavčiča.³³ V času t.i. "partijskega liberalizma" je imela Jugoslavija – teoretično gledano – največje možnosti, da se preoblikuje v konfederacijo (z avtonomnimi pokrajinami tudi za Srbe na Hrvaškem) in s tem nadgradi "avnojski model" federacije. Tedaj je namreč poleg Hrvaške in Slovenije – prvič in zadnjič v zgodovini Jugoslavije! – tudi srbska politična garnitura pod vodstvom Marka Nikezića in Latinke Perović težila k taki rešitvi, vendar je Tito ta prizadevanja izenačil z "maspokom" na Hrvaškem, srbsko vodstvo se je razcepilo, oba vodilna srbska politika pa sta bila prisiljena odstopiti. Model, ki je bil sprejemljiv tako za republike (razen Srbije) kot za Tita, je nato predlagal bolj previdni Kardelj. V njem je upošteval Titove vladarske ambicije in vlogo vojske v Jugoslaviji. Republike so dobile samostojnost (ne pa tudi demokracije), obe pokrajini široko avtonomijo; enotnost Jugoslavije pa so zagotavljali ena in enotna jugoslovanska partija, vojska in Tito kot predsednik države, partije in vrhovni poveljnik vojske.

Osnovno vprašanje je, zakaj je slovensko vodstvo po drugi svetovni vojni pristalo na ponovno centralizacijo, saj si je Slovenija že med vojno dejansko izborila samostojni status v Jugoslaviji, z lastno vojsko in lastnimi organi oblasti. Vzrok je bil v prepričanju, da je to nujno zaradi načrtovanih družbenih sprememb (revolucije), da bo "revolucionarni

³¹ Več o tem glej: Božo Repe, Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetka osemdesetih let, *Borec* 3/4/5, 1992, str. 286–298; Jugoslavija – zgodovinska nuja ali zgodovinska zmota, *Časopis za zgodovino in narodopisje* št. 1, 1994, str. 72–76; Slovenci in federativna Jugoslavija, v zborniku *Slovenci in država*, SAZU, Ljubljana 1995, str. 269–276; Slovenci in razpad Jugoslavije, *Časopis za zgodovino in narodopisje* št. 2, 1996, str. 236–247.

³² Več o tem glej: Božo Repe, Utrinki iz bližnjega leta 1962, *Teorija in praksa*, 26/11–12, 1989, str. 1498–1511 in 27/1–2, 1990, str. 224–231.

³³ Več o tem glej: Božo Repe, "Liberalizem" v Sloveniji, *Borec*, Ljubljana 1992.

Trije predsedniki: predsednik predsedstva Socialistične republike Slovenije Janez Stanovnik, predsednik izvršnega sveta Dušan Šinigoj in predsednik skupščine Miran Potrč na obisku pri Josipu Vidmarju. Čeprav v poznih letih, je Vidmar še vedno veljal za najvišjo kulturno avtoriteto socialističnih oblasti, zaradi javnih izjav v obrambo slovenstva pa je že v zgodnjih osemdesetih postal predmet ostrih kritik jugoslovanskega, zlasti srbskega časopisja (foto Nace Bizilj, objavljeno v knjigi Novinarski arhivi str. 111).

centralizem” kratkotrajen in prehoden in da bo kljub centralizaciji omogočil enakopravnost narodov oz. republik. Vendar se je “revolucionarni centralizem” postopoma spremenil v običajni birokratski centralizem in šele ustava iz leta 1974 je na področju mednacionalnih odnosov Slovenijo v osnovi zadovoljila (hkrati pa uvedla neživljenjski delegatski sistem in “dogovorno ekonomijo”), to stanje pa je trajalo manj kot slabo desetletje.

Slovenija je kljub težavam v jugoslovansko federacijo verjela, imela jo je za svoj ščit pred germanskim, romanskim in madžarskim pritiskom, v njen obstoj in ureditev, na katero je imela precejšen vpliv, je vložila ogromno energije (tudi finančnih sredstev). Nobeni politični eliti kljub stalnim prikritim ali odkritim političnim konfliktom do konca osemdesetih let ni prišlo na misel, da bi iskala opcije izven Jugoslavije (to bi bilo glede na razmere v Evropi in svetu pred koncem hladne vojne tudi utopično). O tem, kakšna naj bi bila Jugoslavija oz. kakšen naj bi bil položaj Slovenije v njej, pa je imela tudi zelo določeno predstavo. V tem med slovenskimi politiki v nobenem obdobju ni bilo bistvenih razhajanj, bila pa so razhajanja o tem, kako želeni cilj doseči.

Temelj vseh nesporazumov med Slovenijo in federacijo je bil v različnem dojemanju Jugoslavije tako kot ga je v že citiranem pismu opisal Čosić: ali zveza samostojnih držav ali unificirana država, ki naj bi sčasoma postala tudi enonacionalna, z večinskim jugoslovanskim narodom. To naj bi dosegli z vmesno stopnjo, to je oblikovanjem skupne jugoslovanske socialistične kulture, vendar je zamisel zaradi prvega povojnega skupnega nastopa slovenskih intelektualcev in politikov propadla že v začetku šestdesetih let (v ta čas tudi

Neuspeli »miting resnice« 1. decembra 1989 v Ljubljani. Večkrat napovedan in nato preklican »miting resnice« v Ljubljani so slovenske oblasti odločno prepovedale. Milica se je na množičen prihod mitingarjev z vlaki in avtobusi temeljito pripravila, sekretar za notranje zadeve Tomaž Ertl pa je zagrozil, da bo milica uporabila vsa sredstva, če bo potrebno. Na mitingu se je potem zbralo nekaj posameznikov, večinoma iz drugih republik, ki so živeli v Sloveniji. (Foto: Joco Žnidaršič, fotodokumentacija Dela)

sega Čosićevo spoznanje). V politiki slovenskega vodstva so nasprotniki federalizacije države videli *“nacionalni pragmatizem in taktiko postopnega ampak vztrajnega uresničevanja svojega nacionalnega cilja – uresničitve samostojne slovenske države”*, pri čemer naj bi (znova po Čosiću) uporabljali metode *“inteligentnega makiavelizma.”*

Kulturne in ekonomske razlike (7:1 med Slovenijo in Kosovom), slabo medsebojno poznavanje in stereotipne predstave enega o drugem so se – kljub več desetletnemu skupnemu življenju – v osemdesetih letih začele večati. Informacijski sistemi so funkcionirali predvsem znotraj republik. Slovenci so na Jugoslavijo gledali z vedno bolj mešanimi občutki. To je bilo pogojeno z gospodarsko krizo, izginjanjem strahu pred nekdanjimi velikimi sovražniki (Nemci in Italijani) in naraščanjem strahu pred agresivno srbsko politiko, ne nazadnje pa tudi z generacijskimi razlikami, čeprav so se pogledi z naraščanjem jugoslovanske krize homogenizirali. Občutek, da Slovenija zaostaja, je bil vse močnejši, saj naj bi po podatkih, s katerimi so razpolagale oblasti, kupna moč Slovencev, ki je sredi sedemdesetih let znašala 80% kupne moči Avstrijcev sredi osemdesetih padla na 45%.³⁴ K homogenizaciji Slovencev so prispevali tudi tendencioznost poročanja medijev v drugih

³⁴ 29. seja P SRS, 4. 12. 1987, Ocene razmer v SRS po uveljavitvi interventnih ukrepov (osnutek), APRS.

republikah in zavist, ker je Slovenija kot edina federalna enota še razpolagala z minimalno akumulacijo. Starejša generacija, zlasti partizanska, je imela do Jugoslavije čustven odnos, kar velja zlasti za politike, ki so sodelovali pri njenem ustvarjanju. Čeprav so vztrajno branili slovenske interese, si npr. Jože Smole, France Popit ali kasneje Janez Stanovnik, slovenske prihodnosti niso znali predstavljati izven Jugoslavije (o njihovih pogledih so zlasti srbski mediji in politika ustvarjali popolnoma drugačen vtis in jih razglašali za separatiste). Tudi pogled generacije, rojene med vojno in v prvih dveh desetletjih po njej, ki je postopoma začela prevzemati vodilne položaje, se ni bistveno razlikoval. Tako prepričanje se je (ne glede na morebitne posamične zgodnejše dvome) dokončno razlomilo šele konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let.

Pri mlajših generacijah je v osemdesetih letih jugoslovanska zavest funkcionirala le še pri športu (zlasti nogometu in košarki) ter jugoslovanskem rocku. Za fantovski del populacije je bila glavna jugoslovanska izkušnja (večinoma slaba) služenje vojske. Tradicionalne šolske ekskurzije in maturantski izleti po Jugoslaviji so bili preusmerjeni na zahod, večina odrasčajoče generacije ni nikoli videla svojega glavnega mesta, do Beograda kot centra ni imela nikakršnega odnosa, niti ne bi na sliki prepoznala jugoslovanske skupščine. Tudi vrednote so bile popolnoma različne. Pri Slovencih je (ne glede na generacijo) prevladoval ekonomski "egoizem" (kot so jim pogosto očitali), usmerjenost na zahod, potrošništvo, in želja po modernizaciji, ki naj bi iz Slovenije čim prej naredila postindustrijsko družbo in jo izenačila z razvitimi evropskimi državami. Nova (Kučanova) ekipa, v katero so sredi osemdesetih let prišli tudi samozavestni menedžerji in tehnokrati mlajše generacije, ki so svet opazovali skozi prizmo svetovne računalniške in informativne revolucije, je bila v svojih ocenah razlik med jugoslovansko in slovensko vizijo razvoja brezkompromisna. Novi izvršni sekretar CK ZKS za znanost in tehnologijo Ciril Baškovič je leta 1986 že kar na prvem delovnem sestanku za *"prevladujočo kulturno – upravljalso značilnost Jugoslovancev"* označil *"silovit primitivizem"*, stanje v katerem *"za besedo takoj šine nož"*, v nasprotju s Slovenijo, ki da že *"ima izdelano strategijo inovacijske družbe."*³⁵ Nacionalizem je (razen pri delu intelektualcev in kasneje tudi politikov, ki jim je – tako kot Srbom – pomenil vrednoto samo po sebi) izhajal predvsem iz zavesti, da Jugoslavija postaja "cokla" v razvojnih težnjah Slovenije. Slovenske ambicije – čeprav v javnosti ne pretirano poudarjane, so bile jasne – ostati najmočnejši gospodarski dejavnik v Jugoslaviji, izkoristiti prednosti, ki jih nudi, hkrati pa povečevati konkurenčnost na kapitalističnih trgih zlasti sosednjih držav. Slovenija se je svoje vloge in pomena v Jugoslaviji interno zelo dobro zavedala in jo tudi skušala maksimalno izkoristiti oz. skozi vsakdanje ekonomske procese kompenzirati tisto, kar ji je federacija jemala po administrativni poti.³⁶ Sorazmerno s povečevanjem dvoma, ali se je (sicer v mednarodnih krogih zelo

³⁵ Dogovori, sprejeti na delovnem razgovoru članov predsedstva in izvršnih sekretarjev P CK ZKS na Brdu pri Kranju (junij 1986, op. B.R. na zapisniku namreč ni datuma), Fond interni razgovori, politični aktivni po 10. kongresu ZKS, ARS – II.

³⁶ "Slovensko gospodarstvo ima po svojih deležih in učinkih izredno pomembno mesto v jugoslovanskem gospodarstvu. V letu 1980 je s 643.300 zaposlenimi (ki so predstavljali 14, 4 % vseh zaposlenih v jugoslovanskem gospodarstvu) ustvarilo v okviru jugoslovanskega gospodarstva 17, 6 % celotnega prihodka, 17, 9 % dohodka, 17, 8 % bruto dohodka, 16, 1 % družbenega proizvoda, 19, 6 % akumulacije, 20, 4 % izvoza skupaj in 20, 9 % izvoza na konvertibilno področje ob 16, 4 % deležu uvoza blaga skupaj ter 17, 4 % deleža uvoza blaga iz konvertibilnega področja... Iz analize gospodarskega razvoja v obdobju 1980–1984 in ekonomskega položaja Slovenije v celotni državi je razvidno, da doseženi rezultati niso skladni z družbenimi zmogljivostmi in objektivnimi možnostmi ter velikimi potrebami." (Nekatere značilnosti družbenoekonomskega razvoja SR Slovenije v obdobju 1980/83 z ocenami za leto 1984 v primerjavi z razvojem celotne SFR Jugoslavije, Ljubljana, 14. februar 1985, pripravila delovna skupina pod vodstvom Štefana Korošca, 82. seja P CK ZKS, 4.3.1984, ARS – I, seje CK ZKS).

vplivna) Jugoslavija resnično pripravljena vključiti v evropske integracije, ki so bile za Slovenijo vitalne, pa se je povečeval tudi dvom v smiselnost njenega obstoja v nespremenjeni obliki.³⁷ Čeprav slovenska politika v svojem bistvu ni bila nič manj ideološko obremenjena kot jugoslovanska, pa je izkazovala bistveno več pragmatizma in še posebej na gospodarskem področju ni imela predsodkov ali pomislekov v zvezi z odpiranjem na zahod. V notranjih jugoslovanskih odnosih pa ni bila imuna tudi pred klasičnim nacionalizmom, ta je imel vzroke v naraščajoči krizi, usmerjen pa je bil predvsem proti priselencem z juga (*"južnim bratom"* kot so jim posmehljivo rekli). K temu je precej prispevalo tudi vedno pogostejše medijsko razglašanje Slovenije za *"dežurnega krivca"* v Jugoslaviji.

Odnos slovenskih oblasti do federacije v prvi polovici osemdesetih let je bil tih in zagrižen a v glavnem jalov boj z naraščajočo centralizacijo, ki močno spominja na štirideseta in začetek petdesetih let. *"Kaže, da Slovenija v zadnjem času prihaja v precej ostre dialoge v federaciji. Skorajda ni ukrepa, ki ga predlaga federacija, da mi do njega ne bi imeli svojega (največkrat nasprotujočega, op. B. R.) stališča,"* je leta 1981 ugotovil tedanji tihi in umirjeni predsednik slovenskega predsedstva Viktor Avbelj.³⁸ Položaj je bil še težji, ker so tudi zahodne države, ki so Jugoslavijo preko Mednarodnega monetarnega sklada in drugih institucij reševale iz dolžniške krize, rešitev videle v krepitvi moči centra, pač v prepričanju, da je krivec za nastalo stanje v avtarkičnosti jugoslovanskega sistema in so svojo pomoč pogojevale s povečanimi pristojnostmi za zvezne organe. Beograjska administracija si je pri slovenskem upiranju enostavno pomagala tako, da je vlada sprejela začasne ukrepe, kadar zakon v zvezni skupščini ni bil sprejet, ali pa je bil izvršen pritisk preko partijskih organov.

Velikokrat so slovenski predstavniki popustili tudi sami. *"V Beogradu se namreč že formira mnenje, ki ga proglašajo za slovensko folkloro, češ najprej zaostrijo, potem pa popustijo, treba je samo vzdržati štirinajst dni, pa bodo tudi Slovenci dali soglasje",* je tako politiko kritiziral tedanji predsednik Gospodarske zbornice Slovenije Marko Bulc.³⁹

Slovenski politiki so se zavedali, da boj z zvezno vlado pri pragmatičnih vprašanih vodi v neuspeh, dilemo pa so videli predvsem v vprašanju ali se bo krepilo samoupravljanje (združeno delo) ali država, ne pa v zgrešenosti sistema. Zato tudi niso našli učinkovitega sredstva, s katerim bi pritisk federacije ublažili, če že ne odpravili. V zvezni vladi in finančnih institucijah je imela Slovenija za časa vlade Milke Planinc številčno močno ekipo: Zvoneta Dragana, Janka Smoleta, Jožeta Florjančiča (finančni minister), Staneta Dolanca (notranji minister); v Mikuličevi vladi je Janez Zemljarič postal celo podpredsednik. Kljub temu je pri slovenski politiki ostajala stara dilema, ki se je prvič pojavila konec šestdesetih let, po decentralizaciji: ali reševati svoje probleme preko Beograda, z maksimalnim angažiranjem v federaciji, ali sodelovati le toliko, kolikor je nujno, sicer pa se znotraj manevrskega prostora, ki ga dopušča sistem, ukvarjati predvsem s sabo. Prvo opcijo je zagovarjalo nekaj politikov iz starejše garniture, zlasti Mitja Ribičič, ter nekaj mlajših politikov, ki so svojo prihodnost videli na zveznih funkcijah (Janez Zemljarič, proti koncu osemdesetih let tudi Dušan Šinigoj, ki je potihem računal na zvezno premiersko funkcijo in Janez Drnovšek, ki je bil v zveznih organih po položaju najvišje). Ribičič se je v začetku osemdesetih let zavzemal, da bi Slovenci kar največ energije vložili v jugoslovanski stabilizacijski program in druge reforme, pri čemer naj bi federacija kadrov-

³⁷ "V osemdesetih letih je Jugoslavija prišla na približno isto raven kot v šestdesetih. Glede odnosov z Evropo je na meji marginalizacije, odpira se vprašanje ali smo za ES sploh zanimivi. Jugoslovansko strojništvo prodaja za dve tretjini proizvodov, ki jih zahodna Evropa ne pozna več. 78% proizvodov jugoslovanskih (tudi slovenskih) je v zahodni Evropi v podpovprečnih cenovnih razredih (leta 1980 jih je bilo še 64%)." (dr. Lojze Sočan, direktor Inštituta za ekonomska raziskovanja na 37. seji P SRS, 13.5. 1988, APRS).

³⁸ Magnetogram 50. seje P SRS, 9. september 1981, str. 12. APRS.

³⁹ Magnetogram 34. seje P SRS, 11. april 1984 str. 8, APRS.

ske probleme reševala po Kitajskem receptu “*strokovnost, revolucionarnost, poštenost, mladost*.”⁴⁰ Drugo opcijo je od starejših politikov sprva zagovarjal zlasti France Popit, potem pa zaradi občutka nemoči tudi vedno več drugih politikov. Politika “*streljanja s topovi na Beograd iz domače trdnjave*”, kot jo je nekoč jezno označil Kučan, je bila tudi temeljna značilnost alternativnih in kasneje opozicijskih gibanj, ki z Beogradom niso imele nobenega stika. Dejansko je slovenska politika potem kombinirala obe pozi, pazila je, koga bo poslala v Beograd, vendar je najmočnejše ljudi (podobno kot Srbija) obdržala doma (Kučan npr. leta 1989 ni hotel kandidirati za člana v zveznem predsedstvu).

Druga dilema, ki se je sočasno pojavljala, je bilo vprašanje načelnosti: glede na to, da je bila Slovenija v federaciji vztrajno preglasovana, zlasti pri gospodarskih vprašanjih, so nekateri politiki zagovarjali stališče, naj pač ne oponira več, ampak v praksi ravna po svoje: “*Samo mi se v Jugoslaviji držimo (dogovorjenega, op. B. R.), ker smo avstrijski birokrati. Mi se z njimi pričkamo in delamo sami sebi težave, čeprav je popolnoma jasno, da bomo ostali sami, sedem proti ena*”, je leta 1983 ugotavljal France Popit in predlagal, naj “*stvari tečejo po svoje*.”⁴¹ Drugi so temu ugovarjali: “*Mislim, da se ne smemo postaviti na tako stališče, da bomo v skupščini nekaj sprejeli, izvajali pa drugače. Če to sprejmemo pomeni to konec sistema, federacije in vsega. Potem je to konec*.”, ga je zavračal Viktor Avbelj.⁴²

Nesoglasja med republikami, počasno in neučinkovito dogovarjanje in gospodarsko krizo, je zvezna administracija izkoriščala za povečevanje lastnih pristojnosti. Ilustrativen je primer iz srede osemdesetih let, ko so v Svetu guvernerjev Narodne banke Jugoslavije namesto konsenza uveljavili odločanje z glasovanjem. NBJ je bila glavni center finančne moči federacije, iz nje so, po besedah Milice Ozbič iz leta 1986 “*naredili centralno ustanovo za vse mogoče potrebe od izgub do financiranja uvoza, izvoza, vojske, razvojnih potreb, proračuna federacije*.”⁴³

Slovensko politiko do centra, v obdobju od Titove smrti do druge polovice osemdesetih let, tako lahko označimo za defenzivno, usmerjeno predvsem v ohranjanje pridobljenega. Na gospodarskem področju gre za dokaj jasno stališče razvite republike, ki se upira zahtevam po socializaciji dolgov, vplačevanju v t.i. fond vzajemnosti in solidarnosti, ki so ga za pokrivanje izgub uporabljale zlasti druge republike, povečevanju pomoči nerazvitim, povečevanju dajatev v zvezni proračun, povečevanju odstotka direktnih virov načina financiranja federacije v škodo kotizacije in sploh centralizaciji pooblastil ter raznim ukrepom zaradi gospodarske krize, ki so uvajali administrativno razdeljevanje dobrin, podobno tistemu po koncu druge svetovne vojne (med številnimi predlogi je bil npr. tudi, da bi za celotno Jugoslavijo enotno uredili proizvodnjo kruha.). Na področju funkcioniranja federacije je to upiranje težnjam po spremembi ustavne ureditve, po poenotenju nekaterih pomembnih segmentov družbe, kot so izobraževanje (tu so upor sicer ob vprašanju t.i. skupnih programskih jeder sprožili kulturniki, politika pa ga je z zamudo podprla), znanost in veliki infrastrukturni sistemi (pošta, železnica, elektroenergetski sistem), ki naj bi bili neučinkoviti zaradi “*razbitosti*” po republikah. Ena od točk, kjer je Slovenija ostajala nemočna, je bilo večanje birokratskega aparata, ki je izkoriščal politične blokade v predstavniških organih za večanje svojih pooblastil in moči. Zvezna vlada je javnost tudi zavajala s podatki, da zmanjšuje svojo porabo, dejansko jo je povečevala, kar so kazali podatki o skokovitem naraščanju števila zaposlenih. Medtem, ko je bilo leta 1963 v zvezni administraciji zaposlenih 6000 ljudi (dodatnih 2000 pa na čakanju), je ta številka do

⁴⁰ Skupna seja P SRS in P CK ZKS, 23. maj 1983, APRS.

⁴¹ Magnetogram 30. seje P SRS, 16.12. 1983, razprava Franceta Popita, APRS.

⁴² Prav tam str. 40, razprava Viktorja Avblja.

⁴³ Magnetogram 6. seje P SRS, 12.11. 1986, str.40, razprava Milice Ozbič, APRS.

začetka osemdesetih let narasla na 12 000, leta 1983 pa je znašala že 16 000 po nekaterih podatkih celo 18 000.⁴⁴

Na področju zunanje politike je bila to težnja, da si Slovenija izbori več možnosti za neposredne stike (kar je bil predvsem njen gospodarski interes), enakopravnejšo zastopnost v diplomaciji in tudi jezikovno enakopravnost na tem področju. Eno od (neuspešnih) prizadevanj je bilo, da bi bile mednarodne konvencije, ki so zadevale Slovenijo, pisane tudi v slovenskem jeziku. Konvencija z Italijo o vzdrževanju kopenske meje npr. je bila pisana samo v srbohrvaškem jeziku, čeprav je zadevala izključno Slovenijo, kar je – poleg načelnega vprašanja o enakopravnosti – zadevalo tudi povsem praktične zadeve (srbohrvaško poimenovanje slovenskih krajev in gora). Podobno je bilo z obrazci konzularnih in diplomatskih predstavništav po svetu, ki so bili izključno v srbohrvaščini, zaradi česar so se zlasti pritoževali slovenski izseljenci, ki niso bili večči tega jezika.

Prezaposlena z vsakdanjimi utrujajočimi boji s centrom in prepričana, da je rešitev v obrambi avnojske Jugoslavije (ustave iz leta 1974), slovenska politika ni zmogla koncipirati konsistentnega nacionalnega programa. Stališče do tega vprašanja je začela postopoma spreminjati šele leta 1987, po izidu 57. številke Nove revije (sprva sramežljivo, predvsem s sklicevanjem na izročilo Ustanovnega kongresa KPS leta 1937 na Čebinah, ki je v tedanjih razmerah v ospredje postavil nacionalno vprašanje). V Zvezi komunistov Slovenije, ki naj bi bila kot edina tudi po ustavi vodilna ("avantgardna") politična organizacija, odgovorna tudi za nacionalni položaj slovenskega naroda, je bilo sicer občasno že slišati kritične premisleke o položaju slovenskega naroda. Niso pa prešli ozkega kroga parcialnih (ekonomskih, kulturnih ipd.) razprav, zlasti v Marksističnem centru, in tudi niso bili (povečini) sprejemani z odobravanjem, še zlasti, če so s strokovnih posvetov zašli na dnevne rede partijskih forumov.

Nezmožnost v spremenjenih razmerah rešiti ključne probleme (ekonomsko vprašanje, vprašanje demokracije – političnega pluralizma), predvsem pa nezmožnost, da v Beogradu ubranijo normativne dosežke (če že ne zmorejo kaj več), je slovenskim politikom zelo hitro jemala kredibilnost. Poleg tega je tedanja politična garnitura svojo oblast povečini utemeljila na obračunu z "liberalizmom", ta pa je bil izveden na pobudo in (ali) z zaslombo zveznega partijskega centra, kar je pomenilo še dodatno oženje manevrskega prostora. Kako priznati, da so "liberalci" imeli prav, zagovarjati njihova stališča, hkrati pa ostati na oblasti? Starejša generacija voditeljev ni znala odgovoriti na prihajajoče izzive, česar se je zavedala in zato v sredi osemdesetih nejevoljno pristala na reformizem, ki ga je posebej ljal Kučan (nekaj let kasneje se mu je nekaj starejših tovarišev, pod vodstvom Franceta Popita sicer uprlo, vendar je šlo bolj za izraz nemoči, ker niso več mogli vplivati na dogajanje, kot pa za notranji udar "*zdravih sil*"). Srednja in mlajša generacija politikov, ki se je v ospredje prebivala v začetku osemdesetih let, je povečini izšla iz partijskega aparata in prav tako ni bila zmožna narediti preboja, še manj poiskati zaveznike zunaj partijskih vrst. Večidel je tudi prisegala na normativizem in že preživeto kombinacijo nacionalno-razredne demokracije (v drugi polovici osemdesetih let se je v glavnem priključila "*prenoviteljski*" struji). To se je pokazalo leta 1983, ko je starosta slovenskih komunistov France Klopčič napisal in nato v začetku leta 1984 partijskemu vodstvu ponudil v obravnavo Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma (program je bil objavljen v Sodobnosti leta 1987, že po Klopčičevi smrti, vendar ni doživel večjega odmeva, tudi zato, ker je medtem že izšla 57. številka Nove revije).⁴⁵ Klopčič je kot komunist seveda izhajal iz socialistične

⁴⁴ Magnetogram 29. seje P SRS, 17.11.1983, APRS.

⁴⁵ O obravnavi nacionalne problematike v Sloveniji po drugi svetovni vojni in o Klopčičevem nacionalnem programu in razpravah v zvezi z njim glej: Božo Repe, Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetku osemdesetih let; France Klopčič, Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma, Razgovor o tekstu Franceta Klopčiča 10. julija 1984 in 12. februarja 1985, vse Borec 3/4/5, 1992.

zasnove nacionalnega programa, iz ugotovitve, da socializem pomeni tudi skrb za obstoj in razvoj narodov, da mora majhen narod tudi v socializmu imeti svoj nacionalni program. Poudaril je načelo samoodločbe, ki velja tudi v socializmu, označil slovensko državnost za "nedotakljivo" in zapisal, da suverenemu narodu Slovencev ne more nihče ukazovati. Ob vstopu v jugoslovansko federacijo se je slovenski narod moral odpovedati določenim prvinam državnosti, med katere je Klopčič štel odpravo slovenske vojske, odrekanje samostojni zunanji politiki in samostojnemu vodenju obrambe, pristanek na enotno valuto, enotno carinsko službo, enotno pošto, enotne državne oznake. Pristal je tudi na enoten načrt gospodarske obnove ter gospodarskega in kulturnega pospeševanja zaostalih narodov in območij v okviru načrta socialistične graditve: vse to je terjalo od slovenskega naroda veliko požrtvovalnost. Po Klopčičevem mnenju je nastopil čas, da bi nekatere izmed teh pravic, zlasti na področju gospodarstva in državne uprave, federacija vrnila, ko pa bo razvoj prinesel ustrezne uspehe, se bodo narodi socialistične Jugoslavije "znova sporazumeli o vsebini in obliki medsebojnih odnosov oziroma o prilagoditvah novemu času... Pri tem ne gre vnaprej izključiti konfederacije s povečano avtonomijo republik. Ne gre izključiti drugih rešitev v duhu svobodne samoodločbe narodov". S tem zadnjim stavkom je avtor očitno namigoval tudi na možnost uporabe pravice do odcepitve, čeprav načelno (v tedanjih razmerah) možnosti za obstoj Slovenije zunaj federativne Jugoslavije ni videl. Klopčič je v nadaljevanju predlagal nekatere povsem konkretne rešitve, med drugim selitev glavnega mesta v vnaprej določene republiške centre, racionalizacijo uprave, oblikovanje slovenskih vojaških enot znotraj JLA, revalorizacijo finančnih sredstev, ki so bila dana nerazvitem, in prenehanje plačevanja v fond za nerazvite, oziroma vpeljava normalnih ekonomskih posojil. Posebej je obdelal položaj Slovencev v lastni republiki in možnosti za odpravljanje tehnološke zaostalosti (izhajal je predvsem iz odprtosti v svet in iz intelektualnih zmogljivosti), demografski problem (pri čemer je zaradi nacionalnih interesov nasprotoval geslu "*Naj se rodi le zaželen otrok*"), šolstvo, kulturo (predlagal je ustanovitev vseslovenskega parlamenta; to je sicer že pred njim predlagal tudi Bojan Štih) in se zavzemal za "*popravilo in dopolnitev slovenskega nacionalnega značaja*". Klopčičev program je bil v marsičem naiven in nekonsistenten, toda izkušeni "enfant terrible" slovenskih komunistov, ki je imel za sabo večletno trpljenje v sovjetskih gulagih, je – čeprav z leninističnim pojmovanjem naroda – dojel potrebo trenutka in zaslutil zgodovinsko priložnost. Njegova stranka je – kljub temu, da so nekateri njeni vidni intelektualci pritrjevali Klopčiču – ni. Dr. Ciril Ribičič je julija 1984 zapisal, da besedilo "*...v jugoslovanskem prostoru ne bo ocenjeno kot konstruktiven prispevek k razpravam o delovanju in razvoju federacije, temveč kot enostranski poskus Slovenije, da postavi v ospredje le lastne nacionalne probleme brez zadostnega občutka za probleme drugih in brez zadostne objektivnosti in kritičnosti do lastnih slabosti*."⁴⁶ To mnenje je v vodstvu prevladalo. Zveza komunistov Slovenije je za vselej izgubila programsko pobudo, prevzela pa jo je nastajajoča opozicija in jo tri leta kasneje artikulirala v odmevni 57. številki Nove revije.

⁴⁶ Prav tam, str. 344.

Oblast in opozicija v Sloveniji do leta 1987

V začetku osemdesetih let v Sloveniji ni bilo opaznejših opozicijskih gibanj, redke dejanske in domnevne nasprotnike družbene ureditve pa je služba državne varnosti brez težav nadzorovala.⁴⁷ S tujimi krediti kupljeni socialni mir sedemdesetih se je sicer iztekel in prebivalci so se začeli soočati s hudo ekonomsko krizo, vendar ta ni povzročila večjih socialnih gibanj. S katoliško cerkvijo je država že v šestdesetih letih našla neke vrste modus vivendi.⁴⁸ Oblasti so npr. na prelomu desetletja ugotavljale, da so bili "v zadnjem obdobju ... med vodstvom RKC na Slovenskem, posebno vodstvom ljubljanske in mariborske škofije, ter družbenopolitičnimi predstavniki oziroma družbo, vzpostavljeni dokaj dobri, ugodni medsebojni odnosi. Sprejeto je bilo načelo, da se vse morebitne težave, spori in problemi RKC in družbo rešujejo z medsebojnim dogovarjanjem."⁴⁹ Cerkev je s prihodom novega nadškofa dr. Alojzija Šuštarja precej spremenila način ravnanja do oblasti. Nadškof Šuštar je že kmalu po prihodu oblastem na kulturn in nevsiljiv način, a jasno in odločno povedal, kaj so osnovne točke njegovega "političnega" programa (odpravljanje neenakopravnega položaja vernikov v družbi, dostop do javnih medijev, praznovanje verskih praznikov, zlasti božiča, karitativna dejavnost v okrilju cerkve, graditev novih cerkvenih objektov in obnova starih, duhovna oskrba po bolnicah in domovih, ureditev socialnega statusa duhovnikov, kasneje tudi vprašanje nacionaliziranega premoženja in še nekatere zahteve). V naslednjih letih je šlo predvsem za to, koliko od teh zahtev in na kakšen način uresničiti, da stvari ne bi izzvale konfliktov in nepotrebnega razburjenja. Dejansko je cerkev z državo dosegla partnerski odnos, dialog z oblastmi je zato postavljala na prvo mesto, tudi na račun bolj odločne podpore nastajajoči opoziciji, kar so ji iz opozicijskih vrst (zlasti iz kroga Nove revije), v drugi polovici osemdesetih let, nekateri intelektualci, v glavnem potihem, včasih pa tudi na glas, večkrat očitali.

T.i. alternativna gibanja (razne oblike subkulture, feministična, ekološka, mirovna gibanja) so bila komaj v začetni fazi. Oblasti so jih – kolikor se jim je zdelo vredno – z lahkoto nadzorovala, razen tega pa je obstajalo prepričanje, da se jih večinoma da vključiti v institucionalne okvire SZDL in ZSMS. Del intelektualcev je začel s prizadevanji za ustanovitev nove revije, toda tega so bile oblasti vajene, saj je šlo za znano in od petdesetih let dalje že večkrat preigrano igro. V letu 1980, pred in neposredno po Titovi smrti, so represivni organi budno motrili potencialne nasprotnike. Prostor za izražanje kritičnih stališč do oblasti je bil omejen tudi zato, ker se je vsaka kritičnost v času Titove bolezni in prvih mesecih po njegovi smrti ocenjevala kot izrazito nepatriotično dejanje, kot napad nanj in na sistem, ki ga je ustvaril. Raziskava javnega mnenja je leta 1980 pokazala naraščajočo evforično razpoloženje ljudi, ali, kot so ugotavljali raziskovalci "razlika med deklarativnim in resničnim razpoloženjem ljudi je bila zelo majhna."⁵⁰

V takih razmerah so realna pričakovanja lahko segla največ do še enega obdobja "liberalizacije", čeprav bi se glede na zaostrovanje mednacionalnih razmer in povečevanje

⁴⁷ "V Sloveniji je sedaj poznanih okrog 500 oseb, ki se izraziteje sovražno eksponirajo, se, ne glede na idejno pripadnost občasno povezujejo ali obiskujejo in pri tem napadajo družbeno ureditev in politiko ZK ali kako drugače sovražno delujejo. Med njimi jih okrog 350 inklinira k zahodnim idejnim in političnim tokovom, okrog 150 pa k vzhodnim." (Pregled opozicijskih sil v Sloveniji, Ljubljana 25.1. 1979 – analiza republiškega sekretariata za notranje zadeve, gradivo za 14. sejo P CK ZKS, 29., januarja 1979, ARS I, seje CK ZKS).

⁴⁸ Obravnava odnosov med katoliško cerkvijo in državo v osemdesetih letih glede na kompleksnost tematike presega okvir pričujoče razprave. Problematiko bom zato v prihodnosti obdelal v posebni študiji.

⁴⁹ Gradivo za 15. sejo P CK ZKS, 5.2. 1979, ARS I, seje P CK ZKS.

⁵⁰ Dozorevanje slovenske samozavesti, Dokumenti SJM, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana, 1995, str.15 (razprava dr. Zdenka Roterja).

gospodarske krize lahko zasukalo tudi v drugo smer. Pod površino pa so bila nastajajoča nova politična (družbena) gibanja mnogo pomembnejša kot se je zdelo tedaj, neke vrste prvi puzzli, ki so v kasnejših letih sestavili novo politično podobo Slovenije. Zagon jim je dajala tudi strmo naraščajoča krivulja kritičnosti do nosilcev oblasti in deloma tudi sistema, ki pa je bila pri Slovencih protislovna: po eni strani so izražali nezadovoljstvo z ZK in SZDL, posameznimi funkcionarji ter institucijami sistema, ki niso našle izhoda iz krize, po drugi strani je še leta 1986 60 odstotkov anketirancev zaupalo v sistem socialističnega samoupravljanja.

Analiza opozicijskih gibanj je v osemdesetih letih v Sloveniji potekala na dveh ravneh: idejno politični in operativni. Za operativni del je bila zadolžena Služba državne varnosti, ki jo je do leta 1988 nadzoroval Svet za varstvo ustavne ureditve pri predsedstvu SRS (vključno z uporabo "operativno-tehničnih" sredstev), nato pa posebna skupščinska komisija. V Svetu za varstvo ustavne ureditve so bili predsednik skupščine, sekretar Socialistične zveze delovnega ljudstva, sekretar Predsedstva Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, predsednik Republiškega odbora Zveze združenj borcev narodno-osvobodilne vojne, predsednik Republiškega sveta Zveze socialističnih sindikatov, predsednik ljubljanskega Mestnega sveta Zveze komunistov Slovenije, predsednik Izvršnega sveta Socialistične republike Slovenije, to je vlade in republiški sekretar za notranje zadeve, predsedoval mu je član Predsedstva Socialistične republike Slovenije. V osemdesetih letih je bil to najprej Stane Markič, nato Andrej Marinc. Skupščinska komisija, ki je nato prevzela nadzor državne varnosti, je bila ustanovljena na zahtevo poslancev leta 1988, v tedaj še socialistični skupščini, zaradi procesa proti četverici in vloge, ki jo je imela SDV pri aretaciji Janeza Janše.

Služba državne varnosti je vsako leto napisala poročilo o svojem delu in varnostnih razmerah (v osemdesetih letih so ga v obliki, prirejeni za javnost, začeli objavljati tudi v skupščinskem Poročevalcu), poročilo pa je obravnaval Svet za varstvo ustavne ureditve, delo sveta pa potem še predsedstvo SRS. Svet za varstvo ustavne ureditve je med drugim ocenjeval razne oblike sovražnega delovanja in po potrebi dajal predloge pravosodnim organom za ukrepanje ali pa "subjektivnim" silam svetoval, naj se z "nosilci" take dejavnosti idejno-politično soočijo. Stopnja tovrstne dejavnosti sveta je bila največ odvisna od prizadevnosti njenega predsednika, saj zakonsko ni bilo natančno določeno, kje so meje pristojnosti za tovrstno ocenjevanje. Služba državne varnosti je pri svojem operativnem delu in ocenah postopoma postajala samostojnejša, od druge polovice osemdesetih letih je od političnih organov ali posameznikov le redko dobivala konkretna "naročila", kar je zanj pomenilo svojevrsten šok (razočarani operativci so – še zlasti po procesu proti četverici – razmere razumeli tako, da politika uporablja njihove usluge, ne krije pa jim več hrbta).

Idejnopolitične ocene so sprejemali nekateri državni organi (predsedstvo SRS) in organi političnih organizacij (SZDL, ZSMS, ZK). Težje so imele zlasti ocene sprejete v CK ZKS in njegovih organih. Podlaga za obravnavo so bila gradiva, ki so jih pripravljale razne komisije (predsedstva) CK ZKS in Marksistični center CK ZKS. V teh komisijah, zlasti pa v sekcijah Marksističnega centra je bil zbran pomemben del levo usmerjene slovenske inteligence, med njimi tudi taki, ki so kasneje postali vodilni teoretiki ali voditelji nastajajočih opozicijskih gibanj. V prvi še močno ortodoksni polovici osemdesetih let so nekateri od profesionalnih sodelavcev Marksističnega centra postali vodstvu ZKS nezaželeni in so morali oditi drugam (tak primer je bil npr. Tomaž Mastnak, kasnejši vodilni teoretik civilne družbe v Sloveniji). Svoje ocene opozicijskih gibanj je sprejemala tudi SZDL. Te so sicer postajale vedno manj usklajene s stališči vodstva ZKS, v osnovi pa je SZDL do konca osemdesetih let, z organizacijo raznih razprav in tribun in preko vpliva na medije (kot uradni ustanovitelj), opravljala funkcijo t.i. "družbene kritike" nezaželenih

pojavnost. Hkrati je tudi znotraj sebe širila prostor pluralizmu in omogočila nastanek prvih zvez (predhodnic strank), izhajajoč iz teorije o t.i. "*nestrankarskem pluralizmu*", v katerem naj bi bila SZDL neke vrste "*dežnik*" za razne nazorsko in politično sicer različne skupine, vendar take, ki v osnovi sprejemajo samoupravni socializem. ZSMS je že v prvi polovici osemdesetih let alternativna gibanja bolj ali manj odločno podpirala in jim dajala institucionalno pokritje, s čimer se je postopoma oddaljevala od vloge partijskega "*podmladka*", neke vrste "*valilnice*" partijskih kadrov. Mladinskim funkcionarjem ni bila več avtomatično zagotovljena bleščeča politična prihodnost, čeprav je organizacija institucionalne vezi (članstvo v SZDL, raznih odborih in komisijah, tudi oblastnih organih) in finančno odvisnost od države ohranjala. Vsa osemdeseta leta je bila tako v vmesnem položaju, deloma je participirala pri oblasti, deloma pa se je šla opozicijo.⁵¹

Zapleten in včasih protisloven boj med opozicijo in oblastjo je potekal znotraj jugoslovanskega okvira, ki je odločilno vplival na slovenske razmere. Razmere v Sloveniji so se namreč precej razlikovale od razmer drugod po Jugoslaviji, kjer je "partijska država" funkcionirala nespremenjeno. To je naraščajoče konflikte še dodatno stopnjevalo, saj zvezni funkcionarji in funkcionarji po drugih republikah odnosov v Sloveniji niso razumeli in so ocenjevali, da slovensko vodstvo ne želi obračunati z opozicijo (še zlasti tisto, ki je bila protijugoslovansko usmerjena). To je položaj slovenskih oblasti še dodatno obremenjevalo, saj je bila po eni strani naklonjena (kontrolirani) demokratizaciji, po drugi je hotela obdržati oblast in imeti odločilno besedo doma ter v reguliranju odnosov s centrom, po tretji pa je bila izpostavljena pritiskom iz federacije in deležna očitkov, da opozicijo ščiti oz. z njo ne želi obračunati, ker zgolj izraža njena stališča.

Slovenska oblast je opozicijo dejansko ocenjevala drugače kot zvezna. V Jugoslaviji je bila od srede šestdesetih let dalje (od brionskega plenuma) opozicija (t.i. "*notranji sovražnik*") razvrščena v več kategorij, med katerimi so bile najpomembnejše: ostanki razrednih struktur, klerikalna skupina (pod tem se je razumelo predvsem dejavnost treh največjih cerkva), nacionalistične skupine, informbirojevska skupina, liberalistične oz. anarholiberalistične skupine, birokratsko-dogmatska skupina, skupina meščanske desnice, alternativna gibanja (mirovna, ekološka, feministična in socialna gibanja).⁵² Po teh kategorizacijah je Služba državne varnosti (SDV), ki je bila razdeljena na dokaj samostojne republiške enote, tudi spremljala in ocenjevala delovanje opozicije. Slovenska služba državne varnosti je v prvi polovici osemdesetih let tovrstno kategorizacijo upoštevala le deloma, v drugi polovici osemdesetih pa je (z izjemo nekaterih kategorij, kot je npr. "*meščanska desnica*") niti ni več uporabljala, ker je menila, da je zastarela.

V drugi polovici sedemdesetih in na začetku osemdesetih let, še posebej v času Titove bolezni v Sloveniji ni bilo večje opozicijske dejavnosti. Študentsko gibanje je propadlo že v prvi polovici sedemdesetih let, nekateri njegovi voditelji pa so skušali svoje (že precej spremenjene levičarske ideje) popularizirati skozi študentski kulturni center, ki ga je nekaj časa vodil Jaša Zlobec. Nekaj manjših protestnih akcij (npr. protest proti prevladi avtomobilistov na račun kolesarjev in pešcev ali zasedba stanovanjske zgradbe na Erjavčevi kot protest proti slabi stanovanjski politiki), ki sta jih organizirala Grega Tomc in Mirjam Zupančič, so oblasti povezovala z neke vrste nadaljevanjem študentskega gibanja. Leta 1977 je, na pobudo Tomca, prišlo do ustanovitve Društva ljudi za svobodno (pojavlja se tudi

⁵¹ Dokumentacijo o dejavnosti ZSMS v osemdesetih letih hrani Arhiv Republike Slovenije. O glavnih programskih usmeritvah glej: Kompendij za bivše in bodoče politike ali popotovanje od Krškega do Portoroža, Časopis za kritiko znanosti, november 1989.

⁵² Marko Lopusina, Ubij bližnjeg svog. Jugoslovenska tajna policija 1945/1995, TV Novosti, Beograd 1996, str. 189.

izraz demokratično) družbo, ki se je v programu zavzemalo za spoštovanje vseh pravic in svobod. Društvo ni imelo večjega odmeva in je propadlo, uspel pa ni tudi poskus povezave z nekdanjimi perspektivci (sodelavci opozicijske revije *Perspektive*, ki je bila ukinjena leta 1964). Tomc si je nato prizadeval za ustanovitev Helsinki Watch Committee.⁵³

Sicer pa je bilo, po ocenah oblasti, osrednje dejanje opozicijske dejavnosti v začetku osemdesetih let prizadevanje za ustanovitev opozicijske revije in rehabilitacijo nekdanjih "prespektivovcev".⁵⁴ Svet za varstvo ustavne ureditve se je precej ukvarjal z "nezaželenimi" knjigami, kot so jih poimenovali (večinoma so obravnavale t.i. "tabu" teme iz bližnje zgodovine).⁵⁵ Med "negativne pojave" kot jih je označevala oblast, pa so uvrščali tudi nastajajoče alternativne (ekološke, protijedrske in druge) skupine. Močno je oblasti razburil punk, ki se je v Sloveniji pojavil dokaj hitro, že leta 1977 (v Veliki Britaniji leta 1975).⁵⁶ Ansambel Pankrti je v telovadnici gimnazije Moste prvič javno nastopil 18. 10. 1977, naslednji dan pa v Študentskem naselju in radiu Študent, že leta 1980 pa je izdal svojo prvo ploščo. Sledile so še druge skupine, najodmevnejša je bila trboveljska skupina Laibach (prvi javni nastop 26. septembra 1980 v Trbovljah so ji prepovedali). Pankovskim skupinam so leta 1981 začeli očitati propagiranje nacizma (t.i. nacipank afera), tedanji predsednik CK ZKS France Popit pa je zahteval politični obračun z njim (med drugim je partijski vrh od ZSMS zahteval, da se od panka distancira). Pank je doživljal medijsko gonjo, pankerji pa maltretiranja s strani policije po ulicah in lokalih (trije t.i. nacipankerji iz skupine 4R – kar naj bi pomenilo četrti rajh, so bili v preiskovalnem zaporu tri mesece, dva sta bila kasneje obsojena). V javnem obsojanju sicer oblasti niso imele težkega dela, saj je bilo panku nenaklonjeno splošno politično in kulturno ozračje, povečinioma pa tudi intelektualci t.i. meščanske desnice. Sicer pa začetniki panka niso imeli ambicije, da bi skozi punk spreminjali svet. Pank je bil predvsem v funkciji širjenja javnega prostora, svobodnejšega delovanja in izražanja drugačnosti izven uradnih institucij, vendar je že sredi osemdesetih let postal del etablirane mladinske kulture, prerasel je v multimedijško kulturno dejavnost in začel dobivati tudi javne nagrade.⁵⁷

Kljub temu, da so oblasti zaznavale naraščanje opozicijske dejavnosti, je sekretar za notranje zadeve Tomaž Ertl leta 1982 ocenjeval, da "*organi za notranje zadeve v minulem letu niso odkrili protiustavnih dejanj, kjer bi morali posegati z zakonsko prisilo, saj je bila ta aktivnost obvladovana pretežno s političnimi ukrepi.*"⁵⁸ Za politične oz. administrativne ukrepe so v glavnem štel zaplembe posameznih številčk časopisov, zamenjave urednikov oz. uredništev, preprečitev tiskanja knjig preko veta uredniških svetov ali s tem, da jim niso odobrili subvencij. V nekaterih primerih so v javnosti začeli polemične napade še preden so bili prispevki objavljeni. Najbolj odmeven primer je bil leta 1984 esej Spo-

⁵³ Savezni sekretariat za unutrašnje poslove, Uprava za istraživanje, analize i informisanje. Neprijateljsko delovanje sa anarhističko-liberalističkih pozicija – rad i mere SDB, Arhiv Sove.

⁵⁴ 33. seja P SRS, 15. april 1980, Informacija o nekaterih vprašanih varnostno političnega položaja, uvodna beseda republiškega sekretarja za notranje zadeve Janeza Zemljariča, APRS.

⁵⁵ O spornih delih glej poglavje Aleša Gabriča Cultural Activities as Political Action v publikaciji Leopoldina Plut – Pregelj, Aleš Gabrič and Božo Repe, The repluratization of Slovenia in the 80s, The Donald W. Treadgold Papers No. 24 (February 2000), The Henry M. Jackson School of International Studies, The University of Washington, Seattle, USA.

⁵⁶ Več o zgodovini punka glej: Punk pod Slovenci (zbornik), KRT, Ljubljana 1984. Najbolj analitično je o punku pisala revija Problemi med leti 1977 (t.i. punkovska številka) in 1982. Punk kot del alternativne kulture (subkulture) v Sloveniji v posameznih člankih obravnava zlasti dr. Grega Tomc, od tujih avtorjev pa dr. Sabrina P. Ramet.

⁵⁷ Intervju z Gregorjem Tomcem, Razgledi št. 20, 29. oktobra 1997.

⁵⁸ Zapisnik 62. seje P SRS z dne 28. aprila 1982, točka varnostne razmere v letu 1982, razprava Tomaža Ertla, APRS.

menke Hribar Krivda in greh, v katerem se je avtorica zavzemala za narodno spravo. Esej so režimski mediji silovito napadli že, ko je bil kot tipkopis pri založbi, zaradi česar je lahko izšel šele nekaj let kasneje. Oblasti so še spomladi 1983 menile, da kljub stopnjevanju kritiki na račun sistema, organizirana opozicija še ne obstaja, da pa bi v perspektivi do tega lahko prišlo, čeprav so v Svetu za varstvo ustavne ureditve že opazili nekatera znamenja povezovanja. Kot "čist" opozicijski pojav je Svet za varstvo ustavne ureditve ocenjeval začetek izhajanja Nove revije, ki je začela izhajati leta 1982, na pobudo slovenskih intelektualcev in po predhodnih dolgotrajnih razpravljanih in nasprotovanju oblasti. Nova revija se je sprva ukvarjala predvsem z literarno – esejističnimi problemi in se zavzemala za neodvisnost umetnosti od ideologije in politike, sredi osemdesetih let pa je poleg društva Slovenskih pisateljev postala tudi glavna nosilka spremenjenih pogledov na nacionalno vprašanje. *"Svet je spremljal priprave za izdajo Nove revije. Ugotovil je, da se koncept in vsebina Nove revije odločno orientirata v smer političnega pluralizma in da s polemičnostjo preverjata stopnjo družbene tolerantnosti, želeč izzvati administrativni poseg, ki bi povečal vrednost sodelavcev revije. Ob prvi številki je svet ugotovil, da ni zakonitih razlogov, ki bi preprečevali izdajanje revije, da pa so v njej prispevki, ki terjajo precejšnje idejne, teoretične in politične konfrontacije in da je potrebno v ta namen mobilizirati sposobne ljudi. Predvsem pa je svet zavzel stališče, da ni potrebe, da se organi za notranje zadeve mešajo v razreševanje vsebinskih vprašanj, vezanih za Novo revijo."*⁵⁹

Prva znamenja nastajajoče organizirane opozicije so oblasti videle v poskusih "političnega paralelizma". Na vsebinski ravni je to pomenilo, da so se družbena vprašanja začela obravnavati *"izven tistih ustaljenih oblik in možnosti, ki jih daje naš družbeni sistem"*,⁶⁰ na organizacijski ravni pa da je ponekod na lokalni ravni prihajalo do izstopov iz sindikata in poskusov ustanovitve vzporednih sindikalnih in mladinskih organizacij. Podobne pojave (ustanavljanje neformalnih alternativnih skupin, ki so jih potem skušali legalizirati v okviru posameznih društev, zlasti Društva novinarjev in Sociološkega društva) so v naslednjem letu opazili tudi pri posameznih poklicih, npr. nekaterih novinarjih, ki so se sklicevali na geslo, *"svoboda je svoboda tistih, ki mislijo drugače."*⁶¹ Oblasti je tudi skrbelo, da ne bi, zaradi relativno liberalnejših razmer v Sloveniji, prihajalo do povečanega nastopa opozicijsko naravnanih posameznikov iz drugih republik. V, do tedaj relativno samostojno ocenjevanje varnostnih razmer, so začeli, z vsiljevanjem ocen stanja, posegati zvezni organi. Na podlagi ocen so zahtevali ukrepanje, k čemur naj bi prispeval tudi spremenjeni zakon o temeljih državne varnosti, ki je dal večja pooblastila zveznemu sekretarju.

Tudi v naslednjih dveh letih se je igra med oblastmi in opozicijo vrtela v glavnem okrog vprašanj, koliko svobode dovoliti v revialni, publicistični, kulturni dejavnosti. Oblast se je zavedala, da se z vsakim objavljenim prispevkom širi prostor dovoljenega, hkrati pa se je bala reagirati. Poleg tega politiki na stvari niso gledali enovito in je tudi med njimi prihajalo do polemik zaradi različnega ocenjevanja raznih knjig, esejev, člankov, gledaliških iger, filmov in drugih del. Sredi osemdesetih let so, tako v Službi državne varnosti kot v političnem vrhu, ocenjevali, da so družbena gibanja v javnosti neprimerno bolj odmevna kot krog Nove revije, saj so politiki jemala prostor med pomembnim delom mlade pa tudi širše populacije.⁶² Bili pa so tudi politiki, ki so menili, da je oblast do alternativnih gibanj in t.i. civilne družbe preveč popustljiva.

⁵⁹ Poročilo o delu Sveta SR Slovenije za varstvo ustavne ureditve za leto 1982, APRS.

⁶⁰ Magnetogram skupne seje P SRS in P CK ZKS, 23. maj 1983 str. 37, obravnava varnostnih razmer, razprava Tomaža Ertla, APRS.

⁶¹ 35. seja P SRS, 18.4. 1984, Poročilo o varnostnih razmerah in drugih notranjih razmerah ter delu organov MNZ, stališča Sveta za varstvo ustavne ureditve glede poročila, APRS.

⁶² Značilnosti novih družbenih gibanj v Sloveniji, Republiški sekretariat za notranje zadeve, oddelek za analitično raziskovanje, Ljubljana, junij 1986, Arhiv Sove.

Mirovna, ekološka, feministična in druga gibanja, ki so sredi osemdesetih let tvorila močno civilno gibanje v Sloveniji, so v glavnem izšla iz mladinskih alternativnih klubov in organizacij (Center interesnih dejavnosti mladih-CIDM, študentsko kulturni center-ŠKUC, Forum), postopoma pa jim je zaščito začela nuditi tudi sama ZSMS. Klubi so sicer delovali še naprej in nudili prostor za alternativno dejavnost, v njihovem okviru pa sta leta 1984 nastali tudi lezbična sekcija Lilith in homoseksualna sekcija Magnus (prvi tovrstni društvi v socialističnih državah). Do leta 1983 gibanja niso bila organizirana (razen v uradnih institucijah kot je bila Jugoslovanska liga za mir, neodvisnost in enakopravnost narodov). Mladinski kongres v Novem mestu leta 1982 je nastajajoča gibanja podprl in Republiška konferenca ZSMS je v začetku leta 1983 ustanovila Koordinacijski odbor delovne skupine za ekološko in mirovno problematiko. Ta se je kmalu razdelila na ekološki in mirovni del (kasneje je nastal še tretji del, to je delovna skupina za duhovna gibanja), med konkretnimi cilji pa so bili npr. skrajšanje vojaškega roka, služenje mirovnikov v skladu z njihovimi načeli, oblikovanje nejedrskega območja na Balkanu, odprava depozita (ki ga je v tem času Jugoslavija zahtevala od svojih državljanov za prehod meje), kontrola prodaje orožja v tujini, sprememba 133. člena kazenskega zakonika SFRJ, ki je omogočal obsodbo za t.i. verbalni delikt, odprava smrtne kazni, opozarjanje na razne ekološke probleme. Mirovna in ekološka gibanja so organizirala vrsto odmevnih akcij in protestov. Koncept civilne družbe je bil opredeljen v prilogi revije Mladina (Prizma št. 7, 1985), ki je tudi sicer močno podpirala alternativna gibanja in jim nudila prostor za izražanje stališč.

Leta 1986 se je popularnost alternativnih gibanj približevala zenitu, več kot 75% anketirancev v javnomnenjski anketi jih je poznalo in več kot 45% je bilo pripravljeno v njih sodelovati.⁶³ Politični vrh jih je jemal zelo resno, njihovo usmerjenost je skrbno analiziral, ugotavljal, da družbenopolitične organizacije ne storijo dovolj za rešitev problemov, ki jih načenjajo alternativna gibanja in za to, da bi tovrstna dejavnost zaživela pod njihovim okriljem. Ocenjeval je tudi, da so znotraj gibanj "zlorabe" in jim očital, da "privatizirajo" javne medije (Katedro, Tribuno, Radio Študent).⁶⁴ Dodatno je politike skrbelo, ker je del kreatorjev uredniške politike v mladinskih občilih prešel v redna delovna razmerja k velikim časopisnim hišam ali odmevnejšim revijam (Teleks).⁶⁵

Februarja 1987 je izšla 57. številka Nove revije, s prispevki za slovenski nacionalni program – filozofskimi in sociološkimi razpravami in esei, ki so obravnavali vprašanje slovenskega naroda v sodobnem svetu. Najpomembnejše so napisali Tine Hribar, Ivan Urbančič, Dimitrij Rupel, Jože Pučnik, France Bučar in Peter Jambreč. Že pred tem so bili v prvi polovici osemdesetih let, v različnih krogih obravnavani ali v revijah in časopisih objavljeni prispevki, ki so obravnavali slovensko nacionalno vprašanje, vendar so prispevki, objavljeni v Novi reviji zbudili največ politične pozornosti in bili sčasoma sprejeti kot osrednji slovenski nacionalni program, neke vrste slovenski odgovor na memorandum Srbske akademije znanosti in umetnosti. Osnovna misel, izražena v novorevijaških prispevkih je bila, da se mora slovenski narod preoblikovati v nacio, to je doseči svojo državnost z izvirno suverenostjo, ki ne bo podrejena jugoslovanski; obenem pa vpeljati nov pravni red, ki bo omogočil demokratično izražanje volje državljanov (zahteva po odvzemu "skrbništva" zvezi komunistov nad slovenskim narodom in zahteva po uvedbi političnega pluralizma).

⁶³ Dozorevanje slovenske samozvesti, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana 1995.

⁶⁴ Magnetogram 17. seje P SRS, razprava Andreja Marinca, APRS.

⁶⁵ Poročilo o delu Sveta za varstvo ustavne ureditve 1986, 10.2. 1987, APRS.

Izid 57. številke Nove revije je bil jasen pokazatelj, da je pobudo pri oblikovanju slovenskega nacionalnega programa prevzela intelektualna opozicija. V oblastnih krogih so sprva prispevke v 57. številki Nove revije obsodili in v obliki t.i. "družbene kritike", organiziranja raznih razprav predvsem prek SZDL, pisanja v medijih ipd. S posameznimi prispevki in številko v celoti so polemizirali, prišlo je do zamenjav v uredništvu, ne pa tudi do ostrejših administrativnih ukrepov (npr. prepovedi revije) in tudi ne do sodnih pregonov, čeprav so jih zvezne oblasti zahtevale. Zvezni tožilec se je po podporo obrnil tudi na P SFRJ, tedanji predsednik predsedstva Lazar Mojsov je stvar preložil na člana predsedstva in predsednika Sveta za ustavno ureditev Staneta Dolanca, ta pa je zadevo za nekaj mesecev spravil v predal in nato požrl kritike, ki so zaradi tega letele nanj.⁶⁶ Osebo je bil prepričan, da bi bilo nekatere pisce treba sodno preganjati, vendar je izhajal iz prepričanja, da bi to morali prej storiti že z avtorji memoranduma Srbske akademije znanosti in umetnosti. Ostra kritika na raznih forumih se je v drugi polovici leta 1987 umirila, na politični dnevni red so začela prihajati druga vprašanja, Svet za varstvo ustavne ureditve pri P SRS pa je v svojem poročilu za leto 1987 razpravo o Novi reviji sklenil z ugotovitvijo, da skuša skupina okrog Nove revije kljub protestom ob 57. številki zadržati nekdanji uredniški koncept, da pa se aktivnost skupine ne širi in ostaja znotraj zaprtega in relativno homogenega jedra, ki pa doživlja notranjo diferenciacijo. Poročilo ugotavlja, da je bil problem Nove revije obravnavan na predsedstvu CK ZKS in predsedstvu RK SZDL, da je bilo pripravljeno tudi gradivo, ki obravnava kazenski vidik problematike, s strani tožilca pa pripravljene tudi ovadbe zoper troje avtorjev, z vsemi potrebnimi dokazili. Čeprav je javno tožilstvo ugotovilo v pisanju revije nekatere elemente, ki bi omogočali pregon, se ni odločilo za ukrepanje. Zlasti sporno bi bilo ukrepanje po členu 133. kazenskega zakonika, saj bi bilo zelo težko v prispevkih sporne 57. številke Nove revije ugotavljati neposredno ščuvanje na rušenje družbenopolitičnega sistema. Tudi če bi se pristojni organi odločili za kazenski pregon, bi bil še vedno vprašljiv razplet. Upoštevati velja, da bi se resni pravni strokovnjaki ne spuščali v strokovni dialog s spornimi navedbami v reviji. Zato, in tudi zaradi razprav v političnih organizacijah (SZDL, ZK), "*smo se zadovoljili*", kot pravi poročilo, "*z javno politično obsodbo, ukrepanjem do vodstva revije (predsednik sveta in oba urednika), ter opozorili na občutljivo in argumentirano ravnanje, da se krog somišljenikov Nove revije, zlasti še spričo ustavne razprave o položaju Slovenije v Jugoslaviji, unitarizmu in podobnem, ne bi širil... Kljub pretežno negativnim odmevom na prispevke v reviji, ne bi smeli s tem v zvezi pristajati na številne pritiske od zunaj... Politično odločitev, da pristojni organi niso kazensko ukrepali, je bilo mogoče braniti pred našo javnostjo, težje pa v Jugoslaviji, terjalo je dostojanstveno raven, odgovorno ukrepanje ter zavračanje pritiskov iz drugih republik s pojasnili in razgovori*".⁶⁷

Po objavi 57. številke Nove revije in potem, ko je Društvo pisateljev vse bolj nastopalo v funkciji politične opozicije in začelo pisati tudi svojo verzijo ustave, je "meščanski" del opozicije za oblast postajal vse pomembnejši. Razloga za to sta bila vedno večji vpliv v javnosti in radikalen odnos do federacije (ki mu oblast ni bila zmožna slediti čeprav se je v marsičem z opozicijo strinjala). Predsednik vlade Dušan Šinigoj je bil prepričan, da bi morala slovenska oblast izdelati oceno odnosov do Jugoslavije in odgovoriti na kritike opozicije, da v federaciji ni dovolj aktivna in da razprodaja Slovenijo. Hkrati je bilo vedno bolj očitno, da se opozicija postopoma organizira in pripravlja na boj za oblast. Ne glede na ostre ocene delovanja opozicije, pa je demokratizacija v Sloveniji dosegla raven, na

⁶⁶ Sestanek političnega aktiva, 6.1. 1988, ARS I, fond interni razgovori, politični aktivni po 10. kongresu ZKS).

⁶⁷ Poročilo o delu Sveta SR Slovenije za varstvo ustavne ureditve v letu 1987, 20.1. 1988, APRS.

kateri so vsaj načeloma nekatere "meščanske" pravice postajale del splošnega državlanskega standarda. V razpravah znotraj političnega vodstva do kod pustiti opoziciji, da lahko gre, je tako Kučan aprila 1987 ugotavljal, da so meščanske pravice klasične človekove pravice in da je "njihov smisel...ravno v tem, da so formalne. Pravico do nedotakljivosti stanovanja je treba varovati ne glede na to, kdo tu stanuje, ali jaz ali Rupel. Če pridemo tu do relativnega kriterija, do subjektivnega kriterija, ta pravica ne obstaja več. Enako velja za pravico do objavljanja. Pred Krivičevimi obtožbami na sodišču zaradi objavljanja smo prišli v nerodno situacijo ravno zaradi tega, ker nismo imeli čiste vesti."⁶⁸ (Matevž Krivic si je od leta 1984 prizadeval doseči pravico, da ima državljan, ki je v tisku kritiziran, pravico do odgovora, znamenit pa je postal zaradi t.i. "kritike trojnega funkcionarja", to je kritike Jaka Koprivca, ki je bil hkrati urednik Dela, predsednik Društva novinarjev in visok partijski funkcionar). To, da se je slovenska oblast izogibala uporabi represivne jugoslovanske zakonodaje (ki je na zvezni ravni zaradi osamljenosti ni mogla spremeniti), je bila (vsaj od druge polovice osemdesetih let dalje) po eni strani posledica povečane individualne odgovornosti, ki jo je izsilil pritisk javnosti, po drugi strani pa relativne neodvisnosti posameznih vej oblasti oz. političnih centrov v Sloveniji, ki niso bile več tako strogo "koordinirani" iz vodstva CK ZKS, čeprav je predsednik predsedstva CK ZKS ostajal najbolj avtoritativna politična oseba.

Seveda pa tu ne gre za nobeno idealiziranje stanja: relativno "mehak" odnos do opozicije je bil odvisen izključno od tolerančne stopnje, ki so jo premogli ljudje na vodilnih položajih in od njihove pripravljenosti (tudi možnosti), da doseženo raven demokratizacije branijo pred pritiski iz centra. Nadzor nekaterih medijev, ki so se postopoma začeli otesati kontrole oblasti, je bil še močno omejen, vztrajni zagovorniki demokratizacije so si preko pisem bralcev izborili pravico do javne besede (toda tudi že – kot v primeru Krivica – prvih tožb pred sodišči). Razdvojene so bile tudi oblasti same, kar so nekateri novinarji opazili in potem načrtno potencirali razlike med posameznimi politiki. Na začetku "slovenske pomladi" tako lahko v raznih varnostnih ocenah opazamo zanimivo mešanico kritike opozicije, hkrati pa tudi izraze strinjanja z nekaterimi njenimi idejami, pri čemer pa je seveda povsem jasno, da je oblast do informacij prihajala, ne zgolj z analizo javnega delovanja opozicije, pač pa tudi z "operativnim" pokrivanjem. Skozi ocene, napisane za Beograd, pa je moč opaziti tudi kritiko zvezne politike.

Zaradi takih razmer se je v letu 1987 vpliv javnosti izjemno povečal, krepila pa se je tudi vloga skupščine, kjer so delegati nastopali vedno bolj samostojno. Na vlado so bile, iz javnosti pa tudi iz skupščine, naslovljene številne zahteve po pojasnitvah v zvezi s privilegiji (izjemnimi pokojninami, uporabo avtomobilov in kritjem stroškov nekdanjih vodilnih funkcionarjev), pojavljale so se zahteve naj sekretar za notranje zadeve pojasni, komu policija prisluškuje in že v začetku leta 1988 tudi prve zahteve, da se v skupščini formira komisija, ki bo kontrolirala delovanje uprave državne varnosti. Slovenija je v prelomno leto 1988 vstopila z neko splošno voljo po spremembah, z vedno bolj artikulirano opozicijo na eni in oblastjo, ki sama ni vedela, kam jo bodo reforme pripeljale, na drugi strani, pa je okvir vsemu skupaj dajala vedno hujša kriza v Jugoslaviji in povečan pritisk beograjskega centra.

⁶⁸ Magnetogram 17. seje P SRS, 1.4. 1987 str. 23, razprava Milana Kučana, APRS.

Boj za oblast

Leto 1988 je bilo v osemdesetih letih od vseh najbolj nabito z dogodki in v zgodovinskem smislu prelomno. To je tudi leto, v katerem se je v Sloveniji začel odkrit boj za oblast in z njim povezan vpliv na javnost. Opozicija je bila do nastanka Odbora za varstvo človekovih pravic, pa tudi še kasneje, v močno neenakopravnem položaju. Ni bila še politično artikulirana, ni imela možnosti za formalno politično organiziranost, bila je nadzorovana, imela je le skope informacije o tem, kaj se dogaja v oblastnih strukturah, medtem ko so oblasti opozicijo nadzorovale in imele dobre informacije o odnosih znotraj nje. Nezaupanje na obeh straneh je bilo veliko, kljub temu pa je pretok informacij zaradi specifično slovenskih razmer obstajal (majhnost slovenskega prostora, velika stopnja osebnega poznavanja pa tudi sorodstvenih vezi, "vmesna" vloga ZSMS; SZDL kot prostor, kjer sta ob nekaterih vprašanjih obe strani lahko soočali svoje poglede). Pomembni so bili tudi različni pogledi znotraj oblastne strukture glede posameznih vprašanj (posamezniki so imeli nemalokrat identične poglede kot opozicija), pa tudi vedno bolj avtonomna vloga delegatov v skupščini. Moč opozicije je bila v letu 1988 že prepoznavna, kar je marca 1988 – torej še pred nastankom Odbora za varstvo človekovih pravic – na eni od sej predsedstva SRS jasno povedal tudi Milan Kučan: *"Ne vem, ali se z menoj strinjate ali ne, mislim pa, da je v Sloveniji nastopilo obdobje, ki kaže elemente izrazite borbe za oblast, za politično oblast..."*⁶⁹

Zaradi opisanih razmer je *"boj za oblast"* v tem času pomenil predvsem prizadevanje čim bolj vplivati na zavest ljudi in jih pritegniti k raznim manifestacijam. Predmet političnega boja sta bila dva ključna dva elementa: do kam naj bi demokratizacija segla (v končni posledici se je to postavilo kot vprašanje, kakšen bo v prihodnosti politični sistem v Sloveniji) in odnos do Jugoslavije (oblikovanje nacionalnega programa).

Proces proti četverici in ustanovitev Odbora za varstvo človekovih pravic

31. maja 1988 je bil aretiran Janez Janša, publicist tednika Mladine in kandidat za predsednika ZSMS, v naslednjih dneh še Ivan Borštner – zastavnik JLA in David Tasić, prav tako novinar Mladine. Franci Zavrl, urednik Mladine, se je aretaciji izognil tako, da se je zatekel v bolnišnico. Konec julija in v začetku avgusta 1988 je nato JLA uprizorila sodni proces proti četverici pred vojaškim sodiščem v Ljubljani. Formalna obtožba je zadevala izdajo vojaške skrivnosti. Šlo je za zaupen dokument (št. 5044–3) poveljnika 9. armade generala Svetozarja Višnjića z dne, 8. januarja 1988, v katerem je ta zaradi razmer v Sloveniji poostрил ukrepe bojne pripravljenosti svojih enot. Del dokumenta je Ivan Borštner prekopiral in kopijo izročil Janezu Janši. Kot možna različica za obtožbo, ki pa je niso uporabili (ker bi bilo potem sojenje pred civilnim sodiščem), je bila predvidena tudi obravnava zaradi izdaje državne skrivnosti – nezakonite pridobitve in posedovanja zaupnega stenograma razprave Milana Kučana, tedanjega predsednika predsedstva CK ZKS na 72. seji CK ZKJ.

Proces je imel poseben pomen v demokratizaciji Slovenije in v prizadevanjih za njeno večjo samostojnost, močno pa je vplival tudi na spremenjen odnos javnosti do federacije. Dogajanje v zvezi aretacijami in procesom je bila pol leta osrednja točka poročanja in komentiranja vseh slovenskih medijev, v ospredju pa so bile zlasti kritike ravnanja JLA (po enem od izračunov je med aprilom in avgustom v večjih slovenskih medijih o JLA izšlo

⁶⁹ Magnetogram 35. seje P SRS, 2.3. 1988, str.19, točka nekatera odprta vprašanja ob javni razpravi o spremembah ustave SFRJ, APRS.

Slavnostna akademija ob dnevu JLA v Cankarjevem domu v Ljubljani leta 1985. Tedaj so bili odnosi med slovenskim vodstvom in vodstvom JLA navzven še dobri, JLA je veljala za braniteljico slovenske suverenosti, veliko je tudi pomagala pri izgradnji infrastrukture in ob raznih nesrečah. Kritike iz civilne družbe, pa tudi s strani posameznih politikov, pa so že tedaj letele na prepoved civilnega služenja vojaškega roka, na prodajo orožja revnim državam tretjega sveta, na vojaške privilegije, drage vojaške projekte, neenakopravnost slovenskega jezika v JLA, omejene možnosti služenja vojske v lastni republiki ... Leta 1986 je JLA začela delati načrte za vojaške udare, ker je sodila, da Jugoslaviji grozi razpad, politiki pa krize niso sposobni rešiti. Razni scenariji in poskusi so se potem odvijali do leta 1991, eden od ključnih je bil proces proti četverici v Ljubljani leta 1988 (fotodokumentacija Dela, objavljeno v Rozman, Melik, Repe: Zastave vihrajo str. 165).

več kar 1354 člankov, polovico od tega komentarjev oz. vsebinskih prispevkov). Na procesu, ki je potekal brez navzočnosti javnosti, je bil Ivan Borštnar obsojen na štiri leta zapor, Franci Zavrl (ki se je edini branil s prostosti) in Janez Janša na osemnajst mesecev, David Tasić pa na pet mesecev zapor. Po obsodbi so bili obsojenci do pravnomočnosti sodbe izpuščeni na prostost, prestajanje kazni so jim v okviru zakonskih možnosti, ki so jih imele na razpolago, slovenske oblasti odlagale, hkrati so (neuspešno) naslavljalje na P SFRJ vloge za pomilostitev, obsojencem zagotovile ugodnejše prestajanje kazni in – po preteku približno tretjine kazni – predčasno odpustitev.⁷⁰

⁷⁰ Več o procesu glej: Ali Žerdin, Generali brez kape, Krtina, Ljubljana 1997 (dalje: Žerdin, Generali brez kape).

Vodstvu JLA je šla Slovenija že dolgo na živce, ne nazadnje zaradi njenega vztrajanja pri Teritorialno obrambi (ki je bila vzpostavljena leta 1968) in zavzemanja za jezikovne in druge pravice v armadi. Nekatere od zahtev, ki so v javnost prišle v osemdesetih letih, so posamezniki iz slovenskega vodstva na jugoslovansko vodstvo vztrajno naslavljali že od konca šestdesetih let dalje. Vendar se je to dogajalo poredko, na strogo zaprtih sestankih in brez večjega učinka. Armadni vrh je take kritike z lahkoto zavračal. JLA je bila do Titove smrti in nato še nekaj let – pač v skladu z gesloma da je *“armija ko suza čista”* in da je *“kovačnica bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov”* – praktično nedotakljiva. O njej in njeni dejavnosti so mediji lahko poročali le pozitivno, armada je imela tudi svoje sisteme obveščanja preko katerih je *“komunicirala”* z javnostjo, zlasti časopise – najbolj znan je bil Narodna armija – dokumentarno filmsko produkcijo in posamezne novinarje, ki so v javnih medijih *“pokrivali”* njeno dejavnost, seveda po armadnih kriterijih (najbolj znan tovrstni poročevalec je bil Miroslav Lazanski). Armada je dejansko funkcionirala kot sedma republika – imela je lastno partijsko organizacijo (96% poveljniškega kadra je bilo komunistov), ni bila podvržena nadzoru, ne parlamenta in ne javnosti, do začetka osemdesetih let so bile brez ugovora upošteevane njene proračunske zahteve – bila je najdražja in največja državna institucija, imela je lasten industrijski kompleks, s katerim je pomembno vplivala na gospodarsko politiko posameznih republik in nenadzorovano je prodajala svoje in tuje orožje. Verodostojne informacije o njenem notranjem življenju in odnosu do družbe so bile skope. V nasprotju s tem je bila količina sfriziranih in doziranih informacij, s katero so zasipali javnost, velikanska. Leta 1986 je, po ugotovitvah armadnih oblasti, izšlo skoraj 40 000 člankov o JLA, vendar je bila armada tedaj s pisanjem medijev vsaj navzven še zadovoljna, menila je, da razvijajo pravilen odnos delovnih ljudi in državljanov do JLA in da je njihov prispevek h krepitvi družbenega ugleda JLA velik. Izjema so bili seveda slovenski mediji, še posebej Mladina, Katedra in Nova revija, občasno pa tudi Delo. Iz ozadja so na naslove političnih organov v Sloveniji že v tem letu prihajale razne analize o destruktivni in sovražni dejavnosti pristašev novih družbenih gibanj do JLA in ugotovitve, da slovenske oblasti ne izvajajo učinkovitih ukrepov proti žariščem take dejavnosti.⁷¹ V Sloveniji so (kljub kritičnosti do stališč družbenih gibanj in ZSMS, in lastnih ugotovitev, da se pod okriljem mirovnih gibanj napada sistem, JLA in koncept SLO) take ocene zavračali kot poenostavljene, zagovarjali pa so tudi pravico do *“drugačnega”* služenja vojaškega roka (pojem *“civilno služenje”* se slovenskim oblastem ni zdel ustrezen).⁷²

Hude zamere so se začele kopičiti. Na okroglih mizah in v člankih so se pisci začeli zavzemati za to, da armada pride pod civilni nadzor ter da se temeljito reorganizira (zmanjšanje vlaganj v oborožitev, nacionalno homogene enote, civilno služenje vojaškega roka). Kritizirani so bili nekateri megalomanski oborožitveni projekti (izdelava super-soničnega aviona). Kritiki, ki je armadi jemala ugled, so se pridružile tudi vse pogostejše zahteve slovenskih politikov – ne samo na raznih zaprtih sestankih – ampak tudi v zvezni skupščini in v govorih – po zmanjševanju stroškov in ukinjanju do tedaj nedotakljivih privilegijev. To je armada jemala kot poseganje v lastno eksistenco. Armadni vrh je slovensko stališče, da ima Slovenija – ker armado plačuje – pravico vplivati na obrambno politiko in razmere v armadi, enostavno interpretiral kot težnjo po ustanavljanju lastne armade. Armadno vodstvo je prišlo do ocene, da so slovenske oblasti nezanesljive, da med njimi in

⁷¹ V letu 1986 je pobuda za uvajanje civilne službe postala predmet političnih razprav v družbenopolitičnih organizacijah v Sloveniji, pa tudi na zvezni ravni, kar se je armadi zdelo nesprejemljivo.

⁷² Stališča Sveta SR Slovenije za varstvo ustavne ureditve o nekaterih spornih zadevah v odnosu do JLA in njenih predstavnikov, 5.12. 1986, APRS.

Ustanovitev Odbora za varstvo človekovih pravic 3.6. 1988 (foto Tone Stojko)

Odbor je postal najmočnejša institucija civilne družbe in enakopraven partner oblastem, vendar po procesu proti četverici zaradi heterogenosti ni prerasel v politično stranko, niti ni iz njega nastala koalicija različnih strank.

narasčajočo opozicijo sploh ni razlik, in iz tega je izvirala odločitev, da bo armada ukrepala sama.

Ta odločitev je postopoma zorela skozi vse leto 1987, do nje pa je prišlo spomladi 1988. V letu 1987 si je zaporedno sledilo več dogodkov, ki jih je armada doživljala kot strnjen napad nase. Že kontinuiranemu kritičnemu pisanju slovenskega tiska na račun JLA in zahtevam civilne družbe se je februarja pridružila 57. številka Nove revije, armada pa je nekaj dodatnih udarcev doživela še od slovenskih politikov. Janez Stanovnik, Bogdan Osolnik in Marija Vilfan so vsak po svoje zahtevali, da se razčisti preprodaja orožja in bojnih sredstev Iranu in Iraku, ki so ga v prvi polovici osemdesetih let izvajale državne institucije (Zvezna direkcija blagovnih rezerv).⁷³ Proti armadi in njenim apetitom je na

⁷³ 9. februarja 1987 je na 11. seji komisije za mednarodne odnose skupščine SR Slovenije Janez Stanovnik sprožil vprašanje ilegalne trgovine z orožjem in to označil za "svetovni škandal", ker je preprodajo Jugoslavija uradno zanikala, čeprav so v OZN o njej imeli dokaze. Stanovnik je bil zato hudo kritiziran s strani jugoslovanskih oblasti (na seji so bili namreč navzoči tudi novinarji in stvar je prišla v javnost) in je hotel celo odstopiti kot član P SRS in od kandidature za predsednika P SRS. Oktobra 1987 je v zvezi s preprodajo Bogdan Osolnik pisal pismo predsedniku P SFRJ Lazarju Mojsovu. Orožje je jugoslovanska Zvezna direkcija blagovnih rezerv kupovala od švedske tovarne Bofors, ki ji zakonodaja ni dovoljevala prodaje orožja državam, zapletenim v vojno, kot sta bila tedaj Irak in Iran. Nato ga je prodajala naprej. Za to je Osolnik zvedel na konferenci mirovnih organizacij v Malmöju na Švedskem. Informacijo o prodaji je objavil tudi The Listener (glasilo BBC) 5. novembra 1987, o čemer je Marija Vilfan obvestila Mitjo Ribičiča, v Sloveniji je o tem 13. novembra v članku Afera z orožjem poročala tudi Mladina.

sestankih večkrat ostro nastopil France Popit, ki jo je kritiziral tudi javno, v svojem govoru v Novi vasi 4. julija na Blokah.⁷⁴

Armada je najprej odgovarjala tako, da so njeni predstavniki ali zagovorniki v zveznih organih (zvezni skupščini, predsedstvu in drugih) reagirali na pisanje o JLA in zahtevali ukrepe. Avgusta 1987 je zvezni sekretariat za ljudsko obrambo sam izdal informacijo o obravnavi JLA v 61. in 62. številki Nove revije in v pismu Predsedstvo SFRJ obvestil, da se – še posebej v Sloveniji – stopnjujejo odprti napadi na JLA, negativno pa je reagiral tudi na predloga P SRS, da bi v Sloveniji ustanovili vojaško akademijo (in s tem spodbudili večji vpis Slovencev v vojaške šole) in da bi (zaradi višjih življenjskih stroškov) dodatno nagrajevali oficirje v Sloveniji. Slovenska stran se je zavzemala za pogovore (v letu 1987 so bili trije ali štirje na najvišji ravni), ki pa niso prinesli večjega uspeha. Na sestanku slovenske delegacije pod vodstvom Kučana z admiralom Brankom Mamulo 11. februarja 1987 je bil dosežen načelen dogovor, naj bi se o kritikah JLA pogovarjali v političnih institucijah.⁷⁵ Potem je prišlo do dopisovanja preko zveznega partijskega in državnega predsedstva⁷⁶ in na ponovnem razgovoru 18. septembra (v še bolj napetem vzdušju, saj je v zraku “visel” Popitov govor in novo pisanje slovenskih časopisov) do ponovne razprave o položaju oficirjev v Sloveniji, ustanovitve vojaške akademije (kar je armada zavračala) in konceptu SLO ki ga armada ni sprejemala. Dogovorjeno je bilo le, da ponovno dopisovanje preko predsedstva ni potrebno.⁷⁷ 9. seja Komiteja organizacije ZKJ v JLA 23. septembra 1987 na kateri je Branko Mamula kritiziral slovensko zavračanje proračuna za JLA in pobude za civilno služenje vojske je pokazala, da se nasprotja povečujejo in ne zmanjšujejo.

Spor je kulminacijo dosegel v prvi polovici leta 1988. Med odmevnejšimi in že znanimi dogodki je bil članek z naslovom Admiral sredi lakote, objavljen v Delu 4. februarja 1988. V njem je Avgust Pudgar poročal o obisku zveznega sekretarja za obrambo v Etiopiji in o sklenitvi vojaškega sporazuma, po katerem naj bi Jugoslavija Etiopiji dobavljala orožje, Mladina pa je nekaj kasneje (12. februarja) objavila komentar Gorazda Suhadolnika Mamula go home! (Mamula je nekaj kasneje doživel še en napad s strani Mladine, ki je pisala o tem, kako mu vojaki gradijo vilo). Spor je s temi članki prešel tudi na osebno raven in čeprav je Mamulo na položaju zveznega sekretarja za obrambo že kmalu zamenjal Veljko Kadrijević, je njegova averzija do Slovenije ostala, s svojim vplivom pa jo je prenašal tudi na druge visoke oficirje.

18. februarja 1988 je o napadih na JLA v sredstvih javnega obveščanja na zahtevo armadnega vrha razpravljalo predsedstvo SFRJ, 8. in 10. marca pa tudi predsedstvo CK

⁷⁴ Govor Franceta Popita na Blokah 4.7. 1987, ARS – I, fond predsednikova dejavnost, škatla 18 (govor je bil v celoti ali povzetki objavljen tudi v sredstvih javnega obveščanja).

⁷⁵ Informacija o pogovorih z Brankom Mamulo, Posvet za vodstvo ZKS, Ljubljana 16.3. 1987, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS, fond Interni razgovori, politični aktivni po 10. kongresu ZKS).

⁷⁶ Predsedstvo SRS je P SFRJ poslalo pismo v zvezi s šolanjem oficirjev in enakomerno zastopanostjo kadrov v JLA, zvezni sekretariat za narodno obrambo pa je svoje stališče v zvezi s tem prav tako poslal predsedstvu in sicer z ugotovitvijo, da so razlike velike in da imajo lahko velike politične posledice in da bi sprejem nekaterih stališč lahko vodil do nastanka republiških armad. Kritiziran je bil tudi Popitov govor (zavzemanje za samo partizanski način bojevanja – čeprav Popit tega ni rekel – op. B. R., iz česar je bila izpeljana ugotovitev, da armada ni potrebna in da Popit vnaprej pristaja na kapitulacijo; potem njegova ugotovitev, da se oficirji ne čutijo kot del narodne inteligence in še nekatera stališča). Sekretariat je prav tako kritiziral pisanje v Novi reviji (članek Viktorja Blažiča oz. stališče, da je armada odtujena in da je okupirala Kosovo (Predsedništvo CK SKJ, Politička informacija za juli 1937 godine, ARS, dislocirana enota I, fond predsednikova dejavnost).

⁷⁷ Stenografske beleške vodjene na sastanku saveznog sekretara za narodnu odbranu admirala flote Branka Mamule i njegovih saradnika s najvišim rukovodicima Slovenije, 18. septembra 1987 v Beogradu, ARS, dislocirana enota I, fond predsednikova dejavnost.

Zborovanje, ki ga je na Trgu osvoboditve (sedanjem Kongresnem trgu) v Ljubljani 21. junija 1988 organiziral Odbor za varstvo človekovih pravic. V podporo četverici se je zbralo 30 000 ljudi. Posnetek množice z vilami v ospredju je postal eden medijsko najbolj izrabljenih prizorov v Jugoslaviji. Srbski mediji so vile kot simbol slovenske neuklonljivosti in upornosti (kmečkih puntov), interpretirali kot znak nasilja in nedemokracije Slovencev (foto Joco Žnidaršič, objavljeno v *Deset let je Slovenija država*, Delo, Veduta, 2001, fot. št. 4).

ZKJ, ki je zahtevalo idejnopolitično diferenciacijo s tistimi, ki zavračajo koncept SLO. 10. marca je članek v Narodni armiji z naslovom "*Kako Mladina gradi vilo*" podrobno analiziral oblike in metode specialne vojne, v zvezi s tem omenjal Mladino in njeno pisanje enačil s pisanjem politične emigracije.

25. marca je prišlo do seje Vojaškega sveta Zveznega sekretariata za ljudsko obrambo o napadih na JLA. Vojaški svet je bil posvetovalno telo zveznega obrambnega ministra brez formalnih pristojnosti, a z velikim vplivom, saj je v njem sedela glavnina vojaškega vrha, svoj vpliv pa so preko njega uveljavljali tudi nekateri upokojeni generali starejše generacije. Vojaški vrh je politični liberalizaciji v Sloveniji pripisal protirevolucionarni značaj. Po sklepu Vojaškega sveta je poveljnik ljubljanske armadne oblasti, general Svetozar Višnjic (ki si je sicer ves čas prizadeval s slovenskim vodstvom imeti korektne odnose), naslednji dan, 26. marca, načelnika državne varnosti in notranjega ministra Slovenije vprašal, ali bodo slovenski varnostni organi sposobni obvladati položaj, če bo prišlo do množičnega odziva na aretacije, ki naj bi jih sprožil vojaški tožilec. Ker nista hotela odgovarjati sama, so se v Gozd Martuljku sestali s predsednikom predsedstva CK ZKS Milanom Kučanom in članom predsedstva SFRJ Stanetom Dolancem. Predsednik slovenskega predsedstva France Popit, ki se mu je iztekel mandat, je bil tedaj na obisku v ZDA (nasploh je konflikt z armado v zvezi s sojenjem četverici potekal v neugodnih razmerah – morda tudi načrtno – saj je bila maja menjava predsednika P SRS in predsedstvo med 13. aprilom in 8. junijem ni imelo vsebinske seje, menjava pa je potekala tudi v predsedstvu SFRJ). Sestanek ni dal rezultatov, poizvedovanja pri predsedniku P SFRJ so pokazala, da ta o sklepih vojaškega sveta ne ve ničesar.

Le nekaj dni kasneje, 29. marca so na seji predsedstva CK ZKJ razpravljali o Informaciji o napadih na zasnovo SLO, JLA in službo državne varnosti. Razprava je tekla v glavnem o razmerah v Sloveniji, izrečene so bile zahtevah po ukrepanju, tudi aretacijah, ki jim je Kučan ostro nasprotoval.⁷⁸ Le nekaj dni zatem, 5. aprila je prišlo do še enega poskusa zgladitve odnosov med vodstvom JLA in slovenskim političnim vrhom pred aretacijami in procesom. Sestala sta se France Popit (v zadnjih dnevih svojega predsedniškega mandata) in viceadmiral Stane Brovet. Popit je zagovarjal stališče, da je treba s spornimi članki politično, ne pa represivno obračunavati. Brovet je ponovil vse znane očitke vojaških oblasti o t.i. napadih na JLA, specialni vojni, mlačnosti reagiranja slovenske politike na dogajanje in hkrati poudaril, "*da JLA niti na kraj pameti ne pride, da bi SR Slovenijo razglašali za žarišče kontrarevolucije ali da bi jo izenačevali s SAP Kosovo. Kritični so bili v JLA, je poudaril Brovet, le do posameznikov, ki so v preteklih mesecih izražali nesprejemljiva stališča do JLA, Jugoslavije, neuvrščenosti in drugih temeljnih vrednot naše družbe.*"⁷⁹ Sestanek je bil zaključen z rutinirano ugotovitvijo, da so takšna razčiščevanja potrebna in nujna in naj do njih prihaja vselej, kadar ena ali druga stran začuti potrebo po medsebojnem informiranju. Sestanek ponuja nekaj možnosti za kalkulacije. Najverjetneje je izražal zgolj naveličano ponavljanje že nešteto izrečenega, saj so bili osebni, pisni (bodisi neposredno bodisi preko zveznih organov) in zlasti telefonski stiki med predstavniki slovenskih oblasti in armade pogosti. Morda se je za Brovetovimi relativno blagimi besedami v sicer do skrajnosti napetem ozračju skrivalo zgolj dejstvo, da je bil Popit v odhajanju oz. da sta se pogovarjala dva Slovenca. Morda pa ponuja tudi kakšno slutnjo več (recimo odločitev armade, da bo šla v obračun s posamezniki iz opozicije, ne pa s

⁷⁸ Neavtorizovane magnetofonske beleške sa 72. sednice predsedništva Centralnog komiteta Saveta komunista Jugoslavije, Beograd, 29. mart 1988. godine, hrani pisec.

⁷⁹ Zapis razgovora predsednika predsedstva SR Slovenije Franceta Popita z viceadmiralom Stanetom Brovetom, 5.4. 1988, ARS, dislociarna enota I, fond predsednikova dejavnost.

celotnim slovenskim vodstvom in da je pri tem računala tudi na pomoč ali vsaj nevmešavanje slovenskih oblasti?). Morebitna taka kalkulacija armadnega vrha je bila napačna (ali pa jo je preprečila reakcija javnosti v času procesa proti četverici, ki je slovenske oblasti prisilila v kar največjo angažiranost v korist četverice). Dogajanje v zvezi s procesom je za armadno vodstvo definitivno pomenilo konec upanja, da se bo s slovenskimi oblastmi karkoli mogoče dogovoriti in tudi konec tihega pričakovanja, da med slovenskimi politiki obstajajo razlike, na katerih bi bilo mogoče graditi, saj se je celo najvplivnejši slovenski funkcionar v federaciji Stane Dolanc, ki so ga nekateri mediji v Sloveniji stalno kritizirali zaradi jugoslovanstva, v Beogradu le s težavo soočal z aroganco federalnih in zlasti armadnih oblasti.⁸⁰ Slovenija je zanje, ne glede na izjave, dejansko postala "drugo Kosovo".

Magnetogram Kučanove razprave s seje 29. marca (označen kot državna skrivnost) je medtem šel svojo pot in prišel do uredništva Mladine. Od tu je zgodba znana in že večkrat popisana. Na njegovi podlagi je Vlado Miheljak napisal članek z naslovom Noč dolgih nožev (članek je bil sicer podpisan z imenom, ki ga je uporabljalo uredništvo, to je Majda Vrhovnik), v katerem je opozarjal na nevarnost uvedbe izrednega stanja v Sloveniji. Članek bi moral iziti v Mladini 10. maja, vendar ga je uredništvo na zahtevo službe državne varnosti in tožilca moralo umakniti. Slovensko vodstvo (P SRS oz. Svet za varstvo ustavne ureditve) je notranjemu ministru Tomažu Ertlu naročilo, naj organi za notranje zadeve odkrijejo "*Kučanov stenogram*." Kučan je stenogram razdelil ožjemu republiškem vodstvu, do Mladine pa je prišel preko Igorja Bavčarja, ki je bil tedaj strokovno-politični delavec na SZDL. Bavčar je magnetogram "prestregel" (kot je to diplomatsko označil Ali H. Žerdin) pri svojem šefu, podpredsedniku SZDL Jožetu Knezu, ga kopiral in nato izročil Janezu Janši. Iz naročila P SRS je sledila preiskava organov za notranje zadeve v Mikroadu, kjer je bil Janša zaposlen, organi za notranje zadeve so odkrili "*Kučanov magnetogram*" in "*Višnjičev dokument*" ter o najdbi obvestili vojaške oblasti, 28. aprila pa tudi Andreja Marinca (predsednika Sveta za varstvo ustavne ureditve). Aretacije civilnih obtožencev in prva zaslišanja so izvedli slovenski varnostni organi, nato pa so obtožene predali preiskovalnim in sodnim organom JLA. Slovenska oblast je bila deležna kritik, da se ni dovolj zavzela za četverico, oz. da je proces celo odobraval in pri njem sodelovala, kar se je nanašalo zlasti na aretacije in prestajanje kazni. Za aretacije je (v skladu s tedanjo zakonodajo) odgovornost prevzel Tomaž Ertl, tedanjim vodilnim politikom pa dokazov, da so aretacije naročili, preiskave niso dokazale, čeprav sta pred parlamentarno preiskovalno komisijo morala pričati tako Kučan kot Dolanc. Proces so namreč preučevale kar štiri parlamentarne komisije, prva je bila ustanovljena še v socialistični skupščini 25. 10. 1988, vodil jo je podpredsednik skupščine Aleksander Ravnikar. Po prvih večstrankarskih parla-

⁸⁰ Za ilustracijo navajam dve izjavi Staneta Dolanca: "Na seji P SFRJ je bila odprta cela vrsta vprašanj in to na način, kakršnega skoraj v skoraj dvajsetih letih kolikor sem v Beogradu, še nisem doživel... Rekel je tudi (Raif Dizdarević, predsednik P SFRJ, op. B. R.), da ne gre več za konflikt z Novo revijo, Mladino ali Katedro, temveč za konflikt s slovenskim političnim vodstvom...Dobil sem informacijo o slovenskih fantih v vojski v Novem Sadu, kjer je napisano, da so že pred vojsko hodili na rock koncerte, poslušali Laibach, to so za vojsko inkriminirana dejanja. Dizdareviću sem rekel, če bodo fante zaprli, takoj grem. Dal sem na sejo predsedstva v prisotnosti Kadijevića in Broveta, vprašal sem ju, če je to kaznivo dejanje, pa sta se smejala. Dosegel sem, da so ti fantje dobili disciplinsko kazen....Sedaj je ta odnos do njih tak, kot je bil včeraj približno do Kosovarjev... To niso enostavne stvari, saj vidimo, koliko nedolžnih ljudi je šlo noter...Če za primere zvem, lahko posredujem, vendar tega ne povedo." (Stane Dolanc na 43. seji P SRS, 25. 8. 1988 o seji P SFRJ, ki je bila 12. avgusta in na kateri so obravnavali Slovenijo, APRS).

"Lahko vam povem, da sem globoko prepričan, da v Jugoslaviji takega nerazpoloženja do Slovenije kot je v tem trenutku, doslej še ni bilo nikoli. Prvič sem v Beogradu doživel, da so mi ne samo uradno, ampak tudi privatno govorili o bojkotu slovenskih izdelkov, celo Fructalovega soka ne dajejo več otrokom – dobesedno – ker je slovenski." (Stane Dolanc, na 50. seji P SRS, 7.11. 1988, APRS).

mentarnih volitvah je bila ustanovljena nova komisija (1990), ki jo je vodil dr. Franc Zagožen (tedaj član Slovenske kmečke zveze, kasnejše SLS), vendar tudi ta ozadja procesa ni razčistila. Tretjo komisijo (1994) je vodil Igor Bavčar (član LDS), četrto (1995) pa Vitodrag Pukl (SDS). Zadnja komisija je (brez končnega poročila) delo končala leta 1996.

Odbor za varstvo človekovih pravic

3. junija 1988 je bil na pobudo Igorja Bavčarja ustanovljen Odbor za varstvo pravic Janeza Janše, nato preimenovan v Odbor za varstvo človekovih pravic.⁸¹ Odbor je sestavljalo več kot tisoč raznih organizacij, ki so delegirale čez tristo poverjenikov, in čez sto tisoč individualnih članov. Postal je najmočnejša organizacija civilne družbe v času t.i. *“slovenske pomladi”* in združil ljudi zelo različnih – tudi nasprotujočih si – nazorov. Organiziral je razne oblike protestov, ki so višek dosegle z zborovanjem nekaj deset tisoč ljudi 21. junija 1988 na Trgu osvoboditve v Ljubljani. V času sojenja so množice nepretrgoma protestirale pred vojaškim sodiščem na Roški ulici.

Odbor je deloval od začetka junija 1988 do aprila 1990 in vmes še sodeloval pri pogajanjih o tem, kakšna naj bi bila volilna zakonodaja, ki jih je jeseni 1989 organizirala SZDL, čeprav so v tem času že nastale politične stranke in je deloval zgolj še formalno. Odbor (ki se formalno ni prijavil, niti registriral) se je v odnosu do oblasti vzpostavil kot enakopraven dejavnik, njegov predsednik Igor Bavčar pa se je ves čas dogajanja pogovarjal z najvišjimi predstavniki slovenskih oblasti. Predstavnikom odbora so dovolili nastop v skupščini, oblastni organi in politične organizacije so odgovarjale na odmevna javna sporočila odbora. Svet za varstvo ustavne ureditve je v začetku septembra 1988 ocenjeval, *“da je odbor objektivno postal vzporedna politična struktura, ki deluje mimo Socialistične zveze delovnega ljudstva in drugih političnih organizacij”* in *“da se pojavlja kot partner državnih organov”*.⁸²

Dokler je potekal proces, se je odbor zavedal, da slovensko politiko potrebuje, saj je bila zaščitna pregrada med njim in beograjskimi oblastmi, proti koncu dogajanja pa se je to stališče začelo spreminjati. Posamezniki iz vodstva odbora so želeli aktivneje poseči v notranja razmerja v slovenskem vodstvu. Ilustracija za to so bili Bavčarjevi *“Moji pogovori”*, v katerih je (domnevno brez vednosti odbora) popisal svoja srečanja s slovenskimi politiki, zapiske pa izročil policijskemu šefu Pavlu Čeliku (z očitnim namenom, da pridejo do oblasti). Zaradi zapiskov je bil vznemirjen zlasti predsednik P SRS Janez Stanovnik (ki je bil v pogovorih z Bavčarjem – zlasti kar zadeva ocenjevanje drugih politikov – tudi najbolj odkritosrčen) in je celo premišljeval, da bi si z odstopom pred (pričakovano) objavo zagotovil *“časten odhod z javne scene”*.⁸³ Stanovnikova – sicer znana čustvenost – je bila pretirana. Zapiski niso povzročili večjega razdora, oblasti so ocenjevale, da gre za poskus ločevanja med posameznimi politiki (zlasti med Kučanom in Stanovnikom), za poskuse pritiskov in izsiljevanja, pa tudi reakcijo na dosledno vztrajanje oblasti, da ne bodo dovolile akcij izven veljavnega pravnega reda (pobude posameznih članov odbora, naj Janša ne bi odšel na prestajanje kazni, naj bi organizirali stavke, proteste, *“kulturni molk”* po vzoru Osvobodilne fronte med vojno ipd.) in s tem povezano krizo v odboru

⁸¹ Proces proti četverici in dejavnost odbora za varstvo človekovih pravic je celovito popisal novinar in član kolegija odbora Ali H. Žerdin v knjigi *Generali brez kape*. Celotna dokumentacija o dejavnosti odbora je shranjena v Arhivu Republike Slovenije.

⁸² 45. seja P SRS, 26.9. 1988, razprava o predlogih in stališčih Sveta SR Slovenije za varstvo ustavne ureditve z dne 8.9. 1988, APRS.

⁸³ Pismo Janeza Stanovnika Milanu Kučanu, 6. maj 1989 ARS, dislocirana enota I, fond predsednikova dejavnost.

(dilema ali enotno organiziranje odbora v strankarskem smislu in skupen nastop proti oblastem ali ne). Po mnenju SDV so bili Bavčarjevi zapiski pripravljeni selektivno, z namerno izbranimi podatki in poudarki, in vsaj nekateri razgovori verjetno tudi snemani, kar pa Bavčar zanika.⁸⁴

Formiranje opozicijskega ustavnega loka, ustavni boj

Vprašanje politične ureditve in vprašanje položaja Slovenije v Jugoslaviji se je v letih 1987 in 1988 strnilo ob problemu ustavne ureditve. Ustava je postala glavno polje tekmovanja med socialističnimi oblastmi in delom kritično razpoložene strokovne javnosti. Potem, ko je predlog za ustavne amandmaje v zvezno skupščino konec januarja 1987 poslalo predsedstvo Jugoslavije (delegati so ga sprejeli 11. februarja), naj bi se do 20. marca 1987 o njem izrekle tudi republiške skupščine. V Sloveniji je proti spremembam nastopilo Društvo slovenskih pisateljev, ki je najprej 24. februarja organiziralo razpravo v ožjem krogu, nato pa 16. marca še javno razpravo o predlogu ustavnih sprememb, ki se jo je udeležilo okrog 800 ljudi. Glavni govornik je bil dr. France Bučar, ki je tudi dal pobudo za razpravo.⁸⁵ Pravni strokovnjaki iz opozicije so ocenili, da spremembe vodijo v večjo unitarnost. Na skupščino je bilo naslovljenih več zahtev, naj amandmajev ne podpre, najodmevnejši je imel naslov "*Za demokracijo*", podpisala pa ga je Koordinacija novih družbenih gibanj.⁸⁶ Dokument je nastal iz raznih osnutkov, ki so jih napisali Grega Tomc, mag. Matevž Krivic, Janez Janša, dr. France Bučar, podpisali pa so ga posamezniki (skupaj več kot deset tisoč podpisov) in predstavniki zelo različnih skupin, od raznih družbenih gibanj do študentskih in kulturnih institucij. 20. marca je slovenska skupščina sprejem zveznih amandmajev kljub temu podprla, Društvo pisateljev in Sociološko društvo pa sta ustanovili svoji ustavni komisiji.

Ustavne spremembe naj bi po mnenju opozicije šle v smeri večje samostojnosti republik (konfederacija), sprostitev zasebnega podjetništva, ukinitvi monopolne vloge ZKJ in uvedbe političnega pluralizma (neposredne volitve z več kandidati). Zvezni zbor je kljub kritičnim stališčem v Sloveniji in nekaterih drugih republikah, 27. decembra 1987, osnutek amandmajev k ustavi SFRJ sprejel in o njem se je začela javna razprava in usklajevanja. Slovenski predstavniki v zveznih organih so si sicer prizadevali, da amandmaji ne bi bili sprejeti v paketu ampak bi o njih glasovali posamično, vendar s tem niso uspeli, čeprav so dosegli nekaj popravkov. Oktobra 1988 je Zvezni zbor sprejel končni predlog dopolnil, potrdila pa ga je tudi slovenska skupščina (proti je glasoval predstavnik Društva slovenskih pisateljev Tone Pavček). Slovensko vodstvo je sprejem amandmajev prikazovalo kot svojo zmago in taki interpretaciji je bilo naklonjeno tudi javno mnenje, hkrati pa je bilo deležno hude kritike iz opozicije, še zlasti zaradi t.i. armadnega amandmaja, s katerim se je armada financirala mimo proračuna, to je iz posebnega davka od prometa proizvodov (do odstopanj od ustave iz leta 1974 v smeri večjih pooblastil centra je prišlo tudi na področju sodstva in zunanje politike).⁸⁷ Kljub ustvarjenemu "*euforičnemu vzdušju zmage*" (kot je

⁸⁴ Možni motivi in cilji posredovanja Bavčarjevih spominov o stikih s slovensko politiko, Arhiv CK ZKS), fond predsednikova dejavnost.

⁸⁵ O ustavnih spremembah, javna tribuna Društva slovenskih pisateljev, Cankarjev dom, Ljubljana, 16. marca 1987, Izdalo Društvo slovenskih pisateljev.

⁸⁶ Izjavo so prvič prebrali 8. marca pred ljubljanskim sodiščem (med zaslišanjem Francija Zavrla v zvezi s člankom, Mamula go home!, objavljenim v Mladini).

⁸⁷ V začetku je ustavne spremembe podpiralo okrog 42% anketirancev, skoraj toliko jih ni imelo svojega mnenja in le 18% je bilo proti.

to označil Tine Hribar),⁸⁸ so zagovorniki amandmajev vsaj posredno priznavali, da so kritike upravičene: *“Gre za opozorila, da seveda vse rešitve niso idealne. Da obstoje v Jugoslaviji težnje po centralizaciji in do njih moramo biti vedno pozorni. Da težnje, da se pristojnosti republike povečajo, res niso bile uresničene. Res je obratno...”*, je pred predsedniki skupščin občin (kjer je sprejem amandmajev sicer branil) priznaval Miran Potrč po sprejemu amandmajev.⁸⁹

Dr. Peter Jambrek je v knjigi Ustavna demokracija za nazaj ocenjeval, da je bilo slovensko vodstvo za svoje nasprotnike v zvezni birokraciji že sredi leta 1988 nesprejemljivo in da bi bila rešitev za *“davljeno žrtev”* v sunkovitem uporu že pri prvem oprijemu, seveda z negotovim izidom (tako kot pri Titovem uporu Stalinu leta 1948). Slovensko vodstvo je po njegovem izbralo pot barantanja, pogajanj, usklajevanja, ki mu je formalno zagotovilo ohranitev položajev, hkrati pa izgubo *“še zadnjih ostankov njene legitimite.”* V času dogajanja (septembra 1988) pa je tudi Jambrek sam najprej računal *“z verjetnostjo uvedbe izrednega stanja v Sloveniji v tej ali oni, odkriti ali prikriti obliki”*, ki bi ga Slovenija ob skrajni mobilizaciji sil in pod pogojem, da bi bila v konfrontaciji ohranjena zakonita pravila igre, morda lahko zdržala.⁹⁰ Zgodovinska distanca kaže, da sta bili stopnji zavesti in enotnosti še daleč, tako oblast kot opozicija pa sta potrebovali svoj čas. Marsikaj pa se je še moralo zgoditi tudi v Jugoslaviji.

Dejansko so amandmaji načeli enotnost slovenskega vodstva, kar je bilo v naslednjih mesecih zaznati tudi v časopisnih komentarjih. Vprašanje, kdo bo zastopal Slovence v zvezi z ustavnimi vprašanji tako v republiški kot v zvezni ustavni komisiji, niso postavljali samo v nekaterih časopisih in na javnih tribunah, pač pa so vprašanje odgovornosti vseh treh članov zvezne ustavne komisije (Mirana Potrča, dr. Cirila Ribičiča in Milana Kučana) načeli tudi na neformalnih sestankih republiškega vodstva (t.i. koordinacijah). Notranja nesoglasja so se poglobila, ko je France Popit v govoru v Kopru, 4. septembra 1987, kritiziral amandmaje iz predloga zveznega predsedstva.⁹¹ Kučan je nato zahteval, da predsedstvo SRS o tem razpravlja, saj se s tem slovensko vodstvo deli na tiste, *“ki branijo slovenske interese in tiste, ki upoštevamo, da smo del Jugoslavije”* in zagrozil, da ni več pripravljen delati, če se vodstvo ne bo poenotilo in če se ne bo dogovorilo na kateri točki in kdaj je pripravljeno iti v konflikt s federacijo.⁹² Pri Popitu je sicer šlo tudi za druge motive (že omenjeno upadanje vpliva, nezadovoljstvo s Kučanom), čeprav je bil sicer do federacije (v kateri nikoli ni hotel prevzeti nobene funkcije), zelo kritičen.

Sočasno z razpravami o amandmajih na zvezno ustavo, se je začelo postavljati tudi vprašanje spremembe slovenske ustave. Opozicija je organizirala poseben Zbor za ustavo (v njem so bili predstavniki sociološkega in pisateljskega društva, novonastalih zvez, raznih organizacij in ZSMS) in začela pripravljati svoj predlog slovenske ustave. Zbor je najprej vodil Jožef Školč, nato pa Igor Bavčar. Imenoval je posebno komisijo, neke vrste *“ustavno komisijo v senci”*, ki je postopoma uspela vzpostaviti stik s pravo ustavno komi-

⁸⁸ “Na Slovenskem smo mi gospodar”, intervju za Katedro, Tine Hribar, Slovenska suverenost, Nova revija 7/1988 št. 80, citirano po: Slovenska državnost, str.131.

⁸⁹ Uvodna beseda predsednika Skupščine SR Slovenije Mirana Potrča na posvetu s predsedniki občinskih skupščin in posebnih družbenopolitičnih skupnosti dne 10.11. 1988, Poročevalec št. 35, 15.11. 1988, str. 10.

⁹⁰ Jambrek, Ustavna demokracija, str.243–246.

⁹¹ France Popit, Razhajanje med besedo in dejanjem večje kot kdaj prej, Delo, 5.9. 1987, str. 3.

⁹² Magnetogram 24. seje P SRS, 10.9. 1987, razprava Milana Kučana (seja je bila sklicana na njegovo zahtevo in je bila namenjena obravnavi političnih izhodišč za razprave o amandmajih k ustavi SFRJ in SRS), APRS.

sijo v skupščini, predlagala konkretne amandmaje in sploh močno vplivala na sprejetje ustavnih amandmajev, ki jih je slovenska skupščina sprejela septembra 1989.⁹³

25. aprila 1988 so bile javnosti prvič predstavljene teze za ustavo republike Slovenije (objavljene v Časopisu za kritiko znanosti), popularno imenovane "*sociološko-pisateljska ustava*", sledila pa je vrsta strokovnih člankov na to temo v Novi reviji in drugih publikacijah. Osnovne ustavne zahteve opozicije so bile konfederacija (Jugoslavija kot pogodbeno skupnost), delitev oblasti na zakonodajno, izvršno in sodno in vpeljava klasičnih meščanskih svoboščin, čeprav so tudi na opozicijski strani nekateri pisatelji in pravniki še dopuščali možnost tudi nestranskih demokratičnih in imeli do Jugoslavije manj rezerviran odnos. Ustavni predlogi opozicije so bili z oblastne strani zavračani, kljub temu pa so se razprave na raznih ravneh odvijale tako, da so v njih sodelovali tako predstavniki oblasti kot opozicije. Pravniki v oblastnih strukturah so se zavzemali za sočasen sprejem jugoslovanske in slovenske ustave (opozicija je zagovarjala stališče najprej slovenska ustava, nato dogovori s federacijo), ohranjanje samoupravljanja v moderirani obliki in deloma tudi skupščinskega sistema (dopuščali so tudi strankarski pluralizem v obliki "zvez", ki pa naj bi bil podrejen nadstrankarskim oblikam povezovanja, to je "krovni" SZDL). Pristajali so na tržne zakonitosti in enakopravnost lastnin in na črtanje pridevnika "*socialističen*" iz imena republike. Njihov ideal je bil model t.i. "*asimetrične federacije*", ki naj bi omogočal republikam različen položaj oz. različno stopnjo prenašanja pristojnosti na federalne organe (kar pa so zvezne oblasti odločno zavračale).⁹⁴

Oblast je – ob spoznanju, da jo na ustavnem področju opozicija prehitela – začela pripravljati amandmaje k slovenski ustavi. Obenem je opozicijske predloge zavračala, vendar je to zavračanje izhajalo predvsem iz odnosa do političnega sistema (nasprotovanje uvedbi večstrankarstva oz. vztrajanje pri nestranskem pluralizmu). Odnos do federacije se je postopoma približeval zahtevam opozicije.

V času procesa in v mesecih po njem (do spomladi 1989) je bila slovenska politika razpeta med dnevne pritiske iz centra, še zlasti s strani vojske na eni strani in opozicije na drugi strani (po ustanovitvi skupine delegatov v skupščini, ki naj bi preučila ozadje procesa, se je pojavil pritisk tudi s te strani). Intenzivno in stresno dogajanje je največkrat narekovalo hitre in improvizirane reakcije, kljub temu pa lahko slovensko politiko, kot se kaže skozi ohranjene dokumente organov na najvišji ravni in zapisnike neformalnih sestankov strnemo v nekaj temeljnih točkah:

- začetna zmedenost in različne ocene situacije;
- stopnjevanje prepričanja, da gre pri procesu za načrtno rušenje slovenskega vodstva;
- občutek, da slovenskim oblastem stvari polzijo iz rok, ker en del škarij in platna v rokah drži slovenska opozicija, en del pa vojska;

⁹³ Pobuda za skupni forum je bila dana na javni tribuni, 25. aprila 1988, vendar je bil Zbor za ustavo ustanovljen šele 23. februarja 1989, potem, ko so že nastale prve zveze, na ustanovnem sestanku pa so sodelovali DSP, ZSMS, UK ZSMS, Odbor za varstvo človekovih pravic, Kmečka zveza Slovenije, Socialdemokratska zveza Slovenije in Slovenska demokratska zveza. Več o dejavnosti zbora glej: Jambreš, Ustavna demokracija in Žerdin, Generali brez kape.

⁹⁴ Glavni ustavni strokovnjak na oblastni strani je bil dr. Ciril Ribičič, ki je v Marksističnem centru CK ZKS organiziral več razprav o ustavnih spremembah. Na njih so v glavnem sodelovali pravni strokovnjaki, ki so podpirali stališča oblasti, občasno pa so bili vabljeni tudi ljudje iz civilne družbe oz. iz opozicije. Bistvo uradnih stališč je povzel Mitja Žagar v knjižici Kakšni naj bosta novi ustavi? (Komunist, Ljubljana, 1989). Žagar je besedilo pripravil poleti in jeseni 1988 kot gradivo za eno do takih razprav. V knjižici je predlagan sočasen sprejem jugoslovanske in slovenske ustave. Koncept je ohranjal samoupravljanje v moderirani obliki in deloma tudi skupščinski sistem. O strankarskem pluralizmu govori nejasno (če bi obstajal, naj bi bil podrejen nestranskim oblikam povezovanja). Pristaja pa na tržne zakonitosti in enakopravnost lastnin in je za črtanje pridevnika "*socialističen*" iz imena republike.

– diferenciacija v slovenskem vodstvu ob ocenjevanju procesa proti JBTZ oz. dejavnosti odbora in opozicije nasploh, ki je šla nekako v treh smereh (gre za čisti antikomunizem, nihče, ki je tako ali drugače sodeloval v revoluciji ne bo ostal živ, če opozicija pride na oblast; dialog je treba preseliti v skupščino, toda tudi uporabiti vsa legalna sredstva, vključno z represijo, če bodo stvari šle čez meje; doseženo stopnjo demokracije je treba ohraniti za vsako ceno). Kučan je stanje in svojo vlogo na enem od sestankov, septembra 1988, na kratko označil z besedami: *“takemu razredu je težko biti razrednik in jaz se bom tej vlogi odpovedal, če se ne dogovorimo”*.⁹⁵

– obramba ravnanja slovenske službe državne varnosti in še posebej sekretarja za notranje zadeve (opozicija je bila prepričana, da ga bodo oblasti žrtvovale);

– stališče, da je treba v zvezi s procesom vztrajati pri spoštovanju pravnega reda in v odnosu do federacije dokazovati nelegalnost procesa na tistih točkah, kjer za to obstaja možnost (osnovni ugovor slovenskih oblasti je bil, da je proces nelegalen, ker se ni odvijal v slovenskem jeziku), opozicijo pa prepričati ali ji preprečiti, da bi v protestih uporabljala institut državljanske neposlušnosti z argumentacijo, da je socialistična oblast nelegitimna, država pa ni pravna (to je zlasti prišlo do izraza, ko bi morali obsojenci oditi na prestajanje kazni);

– prizadevanja, da bi za obsojence dosegli čim bolj hitro in korektno sojenje, po obsojbi pa čimprejšnjo pomilostitev, ker ta do določene stopnje prestane kazni ni bila v pristojnosti slovenskih oblasti (to jim kljub več prošnjam naslovljenim na predsedstvo SFRJ ni uspelo);

– vztrajanje pri nestranskem pluralizmu kot največjem možnem dosežku demokratizacije;

– postopno prevzemanje nekaterih stališč opozicije (zahteva, da je treba zagotoviti skupščinski nadzor nad delom državne varnosti, ocena, da ustavna in zakonska ureditev Sloveniji ne dajeta dovolj možnosti za obrambo suverenosti).

Oblasti so skušale javnosti tudi dokazati, da si tudi same in ne le Odbor za varstvo človekovih pravic (ki je svoje delovanje omejeval predvsem na pomoč četverici) prizadevajo za pravno državo in spoštovanje človekovih pravic, zato je bil 4. oktobra 1988 pri RK SZDL ustanovljen Svet za varstvo človekovih pravic in svoboščin. Ta si je za nalogo zadal strokovno in moralno pomagati ljudem, ki so jim v Sloveniji kršene pravice, ne glede na njihovo narodnost, pripadnost po rojstvu ali prepričanju in ne glede na to, kdo je odgovoren za kršitev. Hkrati naj bi Svet prispeval k vzpostavitvi takšnega pravnega reda, ki bo že na ustavnopravni podlagi omogočal uveljavljanje človekovih pravic, pri čemer naj bi upoštevali mednarodne norme.⁹⁶ Predlog za ustanovitev tovrstnega sveta je bil sicer dan že nekaj mesecev pred procesom proti četverici, z njim je SZDL hotela zadostiti naraščajočim javnim zahtevam po varstvu človekovih pravic. Svet je nato deloval do vzpostavitve institucije ombudsmana po sprejetju nove slovenske ustave 1991, skušal je pomagati številnim ljudem in si v javnosti ustvaril velik ugled.

Nastanek političnih zvez

Proti koncu leta 1988, ko je sojenje četverici začelo izgubljati politični naboj, se je pred kolegij Odbora za varstvo človekovih pravic postavilo vprašanje, ali in – če kako – nadaljevati z dejavnostjo. Odbor se je ob tem vprašanju razdelil. V času seje kolegija odbora,

⁹⁵ Magnetogram s seje političnega aktiva (brez datuma, okrog 20. septembra 1988), Arhiv CK ZKS.

⁹⁶ Informacije RK SZDL, 3. seja RK SZDL 1988, govor dr. Ljuba Bavcona.

15. decembra, je bila že objavljena programska izjava Slovenske demokratične zveze, vendar se je kolegij odločil, da k zvezi ne pristopi, pač pa njeno ustanovitev le pozdravi, prav tako pa se ni odločil, da bi sam postal politična stranka in sodeloval na volitvah. Kolegij sam se je v naslednjih mesecih porazdelil po političnih zvezah, ki so nastale v prvih mesecih leta 1989.

Prvotni zbir zvez je bil zelo pisan. Poleg Slovenske kmečke zveze (Ivan Oman), in Zveze slovenske kmečke mladine (prva je nastala v okviru SZDL, druga pa ZSMS), ki sta kot stanovski organizaciji nastali že 12. 5. 1988, je bila 11. 1. 1989 ustanovljena Slovenska demokratična zveza (Dimitrij Rupel); 16. 2. 1989 Socialdemokratska zveza Slovenije (France Tomšič), 5. 6. Jugoslovanska zveza (Matjaž Anžurjev), 10. 3. 1989 Slovensko krščansko socialno gibanje (Peter Kovačič), 31. 3. Meščanska zelena stranka (Marek Lenardič); 11. 6. 1989 Gibanje zelenih (Dušan Plut); 21. 9. 1989 Združenje za jugoslovansko demokratično pobudo (Rastko Močnik), poleg njih pa še nekatere skupine (npr. Skupina 88, ki jo je vodil Franco Juri in Debatni klub 89, ki sta kasneje prestopila v ZSMS). Med kratkotrajnejšimi in bolj eksotičnimi so bile npr. Akademsko anarhistična antizveza (13. 1. 1989), Zveza delavcev in Antikomunistična zveza. Registrirali sta se tudi Zveza društev-ŠKUC, in Slovenska študentska zveza.

Novoustanovljene zveze so v politično življenje vstopile z zelo različnimi programi, nekatere so poudarjale predvsem vprašanje demokracije, druge so v ospredje postavljale vprašanje naroda in (ali) svojo politično podobo gradile na protikomunizmu. Ob tej začetni razdelitvi slovenskega političnega prostora je imela v opoziciji največji politični vpliv Slovenska demokratična zveza, ki je v svojih vrstah zbrala velik del opozicijskega intelektualnega potenciala.

Iskanje konsenza med oblastmi in opozicijo

27. februarja 1989 so jugoslovanske razmere opozicijo in oblast pripeljale do skupnega nastopa na zborovanju v Cankarjevem domu, ki je bilo namenjeno podpori stavkajočim rudarjem na Kosovu. Rudarji (bilo jih je okrog 1300, pri sebi pa so imeli tudi velike količine razstreliva) so stavkali zaradi sprejetja nove srbske ustave, ki je odpravila avtonomijo na Kosovu, stavka je trajala od 4. do 27. februarja, ko je bilo na Kosovu uvedeno izredno stanje. Ideja o podpori je prišla iz vrst Odbora za varstvo človekovih pravic (predlagatelji so sprva razmišljali o demonstracijah), vodstvu pa jo je prenesel predsednik ZSMS Jožef Školč. Vodstvo nad demonstracijami v času, ko je bila mitingaška politika v Jugoslaviji na vrhuncu, ni bilo navdušeno, zato je predlagalo zborovanje v Cankarjevem domu. Na zborovanju, ki ga je organizirala SZDL, so bili govorniki tako iz vrst oblasti (Kučan), kot opozicije (predstavniki zvez in skupin). Izjavo *Proti izrednim razmeram - za mir in sožitje na Kosovu* so podpisali predstavniki vseh tedanjih družbenopolitičnih organizacij (RK SZDL, Zveza sindikatov, ZSMS, ZKS, Zveza borcev), vseh tedanjih zvez in vrsta združenj, društev in skupin. Zborovanje je v Srbiji izzvalo silne reakcije, ocenjevali so, da so se vse sile v Sloveniji (vključno z ZK) združile proti Srbiji in Jugoslaviji, ljudje so na velikanskem mitingu v Beogradu, 28. junija, zahtevali, da se obračuna z albanskimi voditelji in emotivno jokali, da *"Jugoslavija razpada na Kosovu in v Sloveniji."* Slovenski predstavniki v zveznih organih, zlasti na sejah predsedstva SFRJ in predsedstva CK ZKJ, so bili deležni hudega, sicer že večkrat preživetega političnega pritiska, ki ga je Kučan napovedal že vnaprej: *"Današnja seja predsedstva CK ZKJ bo takšna, kot jih je bilo to leto že ne vem koliko. Najprej skoncentriran napad, ki ga bodo sprožili Srbi preko Dušana Čkrebića, potem bo tu Slobodan Milošević s svojimi štirimi, petimi stavki, da so oni Jugoslavija, mi pa smo pritepenci in potem ta orkester, ki ga imajo sedaj od Vojvodine do Črne*

*Gore in Makedonije.*⁹⁷ Seja P CK ZKJ je nato trajala štirinajst ur, spremenila pa se je v splošen napad na slovensko politiko.

Zborovanju v Cankarjevem domu je sledila gospodarska vojna Srbije proti Sloveniji, praktično pa tudi prekinitev političnih odnosov.

Politični konsenz, dosežen ob zborovanju, sta opozicija in oblast skušali formalizirati v Koordinacijskem odboru organizatorjev zbora v Cankarjevem domu. Prvi sestanek je bil na pobudo Jožeta Smoleta, predsednika RK SZDL sklican 3. marca, na njem pa je Dimitrij Rupel predlagal izdelavo skupnega slovenskega političnega programa. Po pričevanju Miloša Mikelnja, tedanjega predsednika PEN kluba, naj bi Ivan Oman predlagal pripravo skupnega dokumenta o temeljnih namerah, vendar iz zapisnika sestanka to ni razvidno. O pripravi dokumenta so se dogovorili na četrtem sestanku 17. marca. Na sestanku je bila sicer glavna točka razprave možni referendum, na katerem bi se ljudje – po raznih predlogih – izjasnili o podpori (ali nezaupnici) slovenskemu vodstvu, o trenutni slovenski politiki, o parlamentarni demokraciji ali pa o deklaraciji (podobni znameniti Majniški deklaraciji s konca prve svetovne vojne) o tem, v kakšni državi so Slovenci pripravljeni živeti. Prevladalo je stališče, da bi se bilo na referendumu smiselno odločati edino o deklaraciji in imenovana je bila delovna skupina, ki jo je začela pripravljati.

Majniška deklaracija, Temeljna listina

Sočasno s sestanki Koordinacijskega odbora, so med februarjem in aprilom v SZDL potekale razprave o političnem pluralizmu, ki so se zaključile s sejo republiške konference 26. aprila. Po osnovnem predlogu naj bi bil v Sloveniji uveden nestrankarski pluralizem, kar je pomenilo, da političnih strank izven SZDL ne bi bilo. Za to si je prizadevala zlasti Zveza komunistov, pa tudi druge družbenopolitične organizacije. Milan Kučan je svoje prepričanje v prihodnost nestrankarske demokracije celo izrazil z besedami: *“Najbolj nerazumno je to, da temu najsvetlejšemu dosežku politične demokracije, se pravi OF, kopljemo grob. Prej bi razumel, da pokopljemo partijo...”*⁹⁸ SZDL naj bi se prenovila tako, da *“bo zagotovljen prostor za izražanje, soočanje in konkurenčnost različnih programov organiziranih političnih subjektov”*, storiti pa bi morala tudi *“vse, da bo skladno z ustavno opredeljeno funkcijo postala sprejemljiva za nova gibanja in zveze.”*⁹⁹ Delovanje novih združenj, zvez in gibanj v okviru SZDL je bilo ocenjeno kot pomemben prispevek k njeni dejavnosti, temeljno odprto dilemo pa so videli v tem, ali naj bo SZDL le koalicija različnih zvez, ali pa naj ohrani tudi individualno članstvo. Predstavniki zvez in ZSMS so zagovarjali večstrankarstvo. Predstavniki zveze komunistov so povedali, da se ZK odpoveduje posebnemu položaju, ki ji ga daje ustava v socialistični zvezi, nasprotovali pa so, da bi novoustanovljene organizacije in zveze dobile 51% mest v Republiški konferenci SZDL. Delovna skupina Koordinacijskega odbora je do konca marca pripravila deklaracijo, za katero so bila predlagana različna imena (*Slovenska deklaracija 1989, Deklaracija o slovenski narodni volji 89, Deklaracija o slovenski politični volji 89*).¹⁰⁰ Ta predlog so potem popravljali, vendar se je že pri tretji verziji izkazalo, da oblastne politične organizacije (zveza komunistov, sindikati, zveza borcev) do dokumenta nimajo stališč in tudi niso

⁹⁷ Razgovor z nekaterimi komunisti (na pobudo tov. F. Popita v torek, 28. 2. 1989 ob 11 uri v m.d. CK ZKS, ARS I, fond predsednikova dejavnost.

⁹⁸ Magnetogram 62. seja P SRS, 23. 5. 1989, APRS.

⁹⁹ Socialistična zveza delovnega ljudstva Slovenije in politični pluralizem, gradivo za razpravo, ARS II, Informacije št. 2, februar 1989.

¹⁰⁰ S 5. sestanka organizatorjev zbora v Cankarjevem domu, 27. marca 1989, ARS II, AS 537, tehnična enota 1,012.

videle posebnega razloga, da bi deklaracijo sploh sprejemali.¹⁰¹ Na drugi strani pa se je zlasti Slovenski demokratični zvezi zdel osnutek deklaracije premalo radikalen, njeno nastajanje pa prepočasno, zato je njen Izvršilni odbor 28. marca sprejel svojo deklaracijo, ki jo je pripravil Rupel in ki je imela naslov *Slovenska deklaracija 89*. Deklaracija je bila še isti dan predstavljena na občnem zboru Društva slovenskih pisateljev, alternativni del Koordinacijskega odbora (Slovenska demokratična zveza, Socialdemokratska zveza Slovenije, Društvo slovenskih pisateljev, Kmečka zveza in Odbor za varstvo človekovih pravic) pa je predlagal, naj bi koordinacijski odbor sprejel Ruplovo verzijo, ki so jo namerali predstaviti na seji RK SZDL 26. aprila. Jože Smole je Ruplov osnutek zavrnil kot *"povsem nesprejemljiv"* in menil, da bo voda na mlin tistim, ki v Sloveniji iščejo separatizem. Ruplov dokument (pri pisanju je sodeloval tudi dr. France Bučar) so nato 8. maja na protestnem zborovanju zaradi aretacije Janeza Janše (odhod na prestajanje kazni) javno predstavili kot Majniško deklaracijo in začeli zanjo zbirati podpise. Temeljne zahteve deklaracije so bile: 1. Hočemo živeti v suvereni državi slovenskega naroda. 2. Kot suverena država bomo samostojno odločali o povezavah z južnoslovanskimi in drugimi narodi v okviru prenovljene Evrope. 3. Slovenska država je lahko utemeljena le na spoštovanju človekovih pravic in svoboščin, demokraciji, ki vključuje politični pluralizem, družbeni ureditvi, ki bo zagotavljala duhovno in gmotno blaginjo v skladu z naravnimi danostmi in v skladu s človeškimi zmožnostmi državljanov Slovenije. Majniško deklaracijo so podpisali Društvo slovenskih pisateljev, Slovenska demokratska zveza, Slovensko krščansko socialno gibanje in Socialdemokratska zveza Slovenije. Odbor za varstvo človekovih pravic se pod deklaracijo ni podpisal, prav tako ne ZSMS. Slednja je izhajala predvsem iz splošnih človeških pravic oz. državljanskih pravic (*suverenosti ljudstva*), medtem ko je drugi, pogojno rečeno *"narodnjaški"* blok na prvo mesto postavljaj narodno pravico (*suverenost naroda*). Oblasti so za teze iz Majniške deklaracije v prvih reakcijah menile, da *"zahtevajo slovensko državnost brez socializma, samoupravljanja in Jugoslavije"*. Bolj kot sama Majniška deklaracija, *"ki je v bistvu produkt krize in neurejenih mednacionalnih odnosov, pritiskov in groženj, ki jim je Slovenija v tem trenutku izpostavljena"*, kot so ugotavljali v P SRS, pa so vladajoče strukture vznemirili protikomunistični toni na zborovanju in ocene nekaterih govornikov, da slovensko vodstvo ni legitimno in da ne obvladuje razmer.¹⁰² Teze, da slovensko vodstvo ne obvladuje razmer in da ga je treba zrušiti, je uporabljal tudi Miloševićev propagandni stroj t.i. protibirokratske revolucije. Glavni organizator protibirokratske revolucije Miroslav Šolevič je že po zborovanju v Cankarjevem domu obljubil, da bo 25. marca 1989 v Ljubljani organiziral protestni miting. Organizacijo mitinga v Ljubljani so sicer načrtovali celo že pred tem, v mitingaškem valu poleti in jeseni 1988, vendar bi organizacija terjala več priprav, organizatorjem pa je bil takrat prvi cilj da disciplinirajo *"srbska"* ozemlja. Ponovno so poskusili 1. decembra 1989, vendar so se slovenske oblasti temu odločno uprle (tudi za ceno morebitnega spopada in prelivanja krvi).¹⁰³

Kljub temu, da je bila Majniška deklaracija že v javnosti in da jo je Jože Smole označil za nesprejemljivo, ker v drugi točki *"s svojo pravno in predvsem politično spornostjo negira Jugoslavijo kot državno skupnost in je neposredna opora že močno razširjenim dokazovanjem slovenskega separatizma"*, je delovna skupina Koordinacijskega odbora

¹⁰¹ Zapis s 6. sestanka organizatorjev zbora v Cankarjevem domu, 24. aprila 1989, ARS II, AS 537, tehnična enota 1,012.

¹⁰² Nekaj elementov za analizo javne seje predsedstva ZSMS, delovno gradivo služb P SRS, APRS.

¹⁰³ Dejavnosti slovenske politike in organov za notranje zadeve v zvezi z mitingom resnice je popisal Anton Bukovnik v tipkopisu knjige z naslovom *Sever* (Združenje Sever, november 1999). Tipkopis obsega tudi dokumente ter intervjuje z nekaterimi najpomembnejšimi udeleženci (vključno s tedanjim sekretarjem za notranje zadeve Tomažem Ertlom). Knjiga v času, ko to pišem, še ni izšla.

(nekaj časa še vključno z Ruplom) z delom nadaljevala, deklaracija pa je v šesti verziji 29. maja nazadnje dobila naslov Temeljna listina Slovenije 1989 in je bila sprejeta 22. junija.¹⁰⁴ Na zahteve socialističnih sindikatov je še omenjala samoupravni socializem, zveza komunistov si je prizadevala, da bi v besedilo prišel pojem "vladavina dela" in zagovarjala stališče, da se suverenosti ne da graditi samo na slovenskem narodu, ampak na vseh državljanih Slovenije.¹⁰⁵ Zaradi številnih usklajevanj in kompromisov je bila Temeljna listina manj radikalna od Majniške deklaracije, rešitev je iskala v okviru jugoslovanske federacije, zaradi česar je bila v tedanjem pregretem političnem ozračju bistveno manj odmevna kot majniška deklaracija. Temeljne listine ni podpisala ZSMS, prav tako ne Komisija za pravičnost in mir pri Slovenski pokrajinski škofovski konferenci, od drugih družbenopolitičnih organizacij pa je podpis odrekla tudi Zveza borcev, medtem ko so jo ZKS, SZDL in sindikati podpisali, prav tako pa nekatere alternativne skupine (npr. Debatni klub 88) in vrsta drugih organizacij in društev (npr. Društvo 2000 iz katerega je izšlo krščansko – socialno gibanje). Tekmovanje med privrženci ene in druge listine se je izrazilo skozi podpisovanje. Tu je bila sicer oblastna stran močnejša: SZDL naj bi z dobro organizirano akcijo za Temeljno listino uspelo zbrati kar 420 000 podpisov (Majniško deklaracija naj bi podpisalo nekaj čez 100 000 ljudi), vendar se je akcija SZDL čez poletje postopoma razvodenela. Opozicija je v naslednjih mesecih Temeljni listini očitala, da vnaprej pristaja na federalni okvir in zaradi tega, kot je zapisal Tine Hribar "že zdaj (decembra 1989, op.p.) postaja močna ovira slovenskega političnega osamosvajanja."¹⁰⁶

Zgodovinske preizkušnje Temeljna listina, v primerjavi z bolj radikalno Majniško deklaracijo, ni zdržala. Kljub kritičnim ocenam pa je upravičila svojo funkcijo. Vzpostavila je preglednost političnih opcij znotraj oblastnih struktur (t.i. družbenopolitičnih organizacij) in v odnosu do opozicije. Na tej osnovi so se pogledi opozicije in oblasti v nekaterih pomembnih točkah začeli približevati.

Amandmaji na slovensko ustavo

Podobna razhajanja med opozicijo in oblastjo, kot so bila pri razpravi o deklaraciji, so se kazala tudi pri ustavnih vprašanjih. Pravniki na oblastni strani so ugotavljali, da sociološko-pisateljski predlog ustave zahteva ukinitve družbene lastnine in družbenega samoupravljanja, zamenjavo načela enotnosti oblasti z načelom delitve oblasti, delegatstva s predstavništvom, delegatskega skupščinskega sistema s predsedniško-parlamentarnim, v federativnih odnosih pa uvedbo konfederacije kot pogodbene skupnosti in vzpostavitev Republike Slovenije kot subjekta mednarodnega prava. Vendar je vztrajno prizadevanje opozicije po uveljavitvi njenih predlogov že obrodilo sadove, v predlogu so zaznavali tudi sprejemljive formulacije in odlike: kratkost in jasnost izražanja v nasprotju z ekstenzivno veljavno ustavo, vgrajevanje sodobnih pridobitev meščanske demokracije, ki jih je mogoče upoštevati kot splošno civilizacijsko pridobitev.¹⁰⁷

Podučena z izkušnjo zveznih amandmajev leta 1988 in pod vplivom spremembe srbske

¹⁰⁴ Zapis s 7. sestanka koordinacijskega odbora organizatorjev zbora v Cankarjevem domu z dne 16. maja 1989, ARS II, AS 537, tehnična enota 1, 012.

¹⁰⁵ Razne pripombe in dopisi v zvezi s Temeljno listino, ARS II, (fond) AS 573, tehnična enota 1,012.

¹⁰⁶ Tine Hribar, Odločitev za samostojnost, Mladina, Ljubljana 29. 12. 1989 (objavljeno tudi v Slovenci kot nacija, Enotnost, Ljubljana 1994).

¹⁰⁷ Ciril Ribičič, Poskus prve ocene gradiva za slovensko ustavo Društva slovenskih pisateljev (Časopis za kritiko znanosti, april 1988) ARS I, fond predsednikova dejavnost.

Sprejem amandmajev k slovenski ustavi, 27. septembra 1989. Sprejem je pravno okrepil samostojnost Slovenije, obenem pa izzval hude pritiske vseh zveznih organov in načrt vrha JLA za intervencijo v Sloveniji, do katere pa potem ni prišlo (foto Nace Bizilj, Objavljeno v Novinarski arhivi str. 158 in 159).

ustave, ki so jo mimo zvezne ustave spremenili v Srbiji, 4. februarja 1989, ko so odvzeli pokrajinske pristojnosti Kosovu in Vojvodini (s tem je bilo ustavnega reda v Jugoslaviji tudi formalno konec), je slovenska oblast pripravila amandmaje na slovensko ustavo. Ti so v javno razpravo prišli med aprilom in junijem 1989 (skupščinska ustavna komisija je večino amandmajev sprejela v prvi polovici septembra). Na delo skupščinske ustavne komisije je posredno ali neposredno precej vplival *Zbor za ustavo*, ki je komisiji redno pošiljal svoja stališča, spodbujal pa tudi pritisk javnosti. Ustavni amandmaji so v vseh organih zveznega vodstva in tudi v vodstvu ZKJ naleteli na izredno ostro nasprotovanje, njihov sprejem so hoteli na vsak način preprečiti, znova so se pojavile grožnje z uvedbo izrednega stanja. Zvezni časopis *Borba* je delovno gradivo amandmajev v posebni prilogi objavil 7. avgusta in nanje se je nato v Jugoslaviji vsul plaz kritik, P CK ZKJ je na seji 4. septembra sprejelo sklep, da na eni od prihodnjih sej razpravlja o amandmajih na slovensko ustavo, njegova strokovna služba pa je pripravila analizo, v kateri je dokazovala, da so amandmaji v nasprotju z ustavo SFRJ in da pomenijo uvajanje asimetrične federacije oz. konfederacije. Rešitev problema so videli v političnem pritisku, ker jugoslovanski ustavni sistem nima "dovolj učinkovitega ustavno-pravnega mehanizma za odpravljanje nasprotij med republiško in zvezno ustavo...je reševanje takih problemov očitno prepuščeno političnim mehanizmom in političnim sredstvom, kar je rešitev, ki pripada partijski državi.. vendar je v tem trenutku nujno treba ravnati po veljavnih normah našega sistema..."¹⁰⁸ Kritizirani

¹⁰⁸ Osvrt na idejno-političke aspekte predloga amandmana na ustav SR Slovenije ARS I, 95. seja PCK ZKS.

ali popolnoma zavračani so bili zlasti tisti amandmaji, ki govorijo o pravici do samoopredelitve, odcepitve in združitve in amandmaji o ekonomski suverenosti in pristojnosti federacije na ozemlju Slovenije. Slovenski vsebinski argumenti in sklicevanje na to, da je Srbija že februarja spremenila jugoslovanski ustavni red in takrat zahtevala, da se druge republike ne vmešavajo v njene "notranje" zadeve, niso zalegle.¹⁰⁹ Proti amandmajem so se izrekli vsi federalni organi. Predsednik P SFRJ dr. Janez Drnovšek, ki je enako kot drugi slovenski politiki ocenjeval, da predsedstvo ni pristojno za strokovno razsojanje o ustavi (dosegel pa je le to, da naj bi P SFRJ na enak način kot slovenske preučilo tudi spremembe ustave drugih republik) je z zavlačevanjem dosegel, da je P SFRJ o njih razpravljalo šele 15. septembra. Strokovna služba predsedstva je pripravila gradivo s podobno vsebino kot zvezne partijske strokovne službe. Sestanki, pred sejo P SFRJ in po njej, s slovenskim vodstvom (14. in 21. septembra)¹¹⁰ niso prinesli učinka. 25. septembra je sprejem amandmajev obsodil Svet za varstvo ustavne ureditve (ki je bil v bistvu delovni organ predsedstva). Istega dne se je še enkrat sestalo P SFRJ (brez Drnovška, ki je bil v ZDA) in sprejelo pismo z opozorili na negativne posledice sprejetja amandmajev za varnost, enotnost in obrambo države in s predlogom, naj skupščina sprejem amandmajev odloži.¹¹¹ P SFRJ je od zveznega ustavnega sodišča tudi zahtevalo, naj zavzame vnaprejšnje stališče, kar je bilo v nasprotju z zvezno ustavo (ustavno sodišče je lahko opozarjalo na neskladnost republiških ustav z zvezno po sprejetju, ni pa imelo moči, da jih razveljavi).¹¹²

Vse slovenske družbenopolitične organizacije in vsi vidnejši politiki so amandmaje javno podprli, enotno pripravljenost, da jih branijo, pa je predsednik SZDL Jože Smole izrazil z besedami "*niti za milimeter ne bomo odstopili*."¹¹³ Najhujši pritisk je bil na ZKS. Predsedstvo CK ZKJ je, najprej po burni dvodnevni seji, kljub nasprotovanju slovenskih predstavnikov, sprejelo oceno, da so predlagani amandmaji k slovenski ustavi v nasprotju z določbami ustave SFRJ (zlasti se jim je zdel sporen člen, da brez soglasja republiške skupščine v SR Sloveniji ni mogoče uvesti izrednih ukrepov).¹¹⁴ Za 25. september je ponovno sklicalo sejo, ki pa se je Kučan ni udeležil, ker je o ustavnih amandmajih isti dan razpravljalo slovensko P CK ZKS. Na seji P CK ZKJ so, kljub nasprotovanju Borisa Muževića in Štefana Korošča, sprejeli sklep, da se mora CK ZKS zavezati, da bo dosegel odložitev razprave o amandmajih v slovenski skupščini, predsednik črnogorske zveze komunistov pa je celo odkrito zapisal, da sta ustvarjena dva pravna sistema in da v takem primeru pač odloča sila.¹¹⁵ Sprejet je bil sklep, da bo naslednji dan, 26. septembra, o amandmajih na slovensko ustavo razpravljajl CK ZKJ. Glavni sklep razprave naj bi bil, kot so hitro ugotovili v vodstvu ZKS, "*da se sprejme stališče, ki bi slovenski centralni komite zavezovalo, da doseže odložitev sprejemanja amandmajev k slovenski ustavi*."¹¹⁶ Za isti dan je bila prav tako sklicana seja zveznega zbora skupščine SFRJ (ki je sprejem – ob obstrukciji slovenskih delegatov – prav tako obsodil, vendar je bila seja dva dni kasneje, 28 septembra). Napovedani so bili prihodi vlakov s protestniki iz Vojvodine in drugih krajev. "*Ključni*

¹⁰⁹ Uvod Cirila Ribičiča na 95. seji P CK ZKS, 18. 9. 1989, ARS I, seje P CK ZKS.

¹¹⁰ Zabeležka o razgovoru v Predsedstvu SFR Jugoslavije, 14. 9. 1989, zabeležil Andrej Marinc, ARS I, fond predsednikova dejavnost (škatla 20).

¹¹¹ Pismo predsedstva SFRJ Skupščini SR Slovenije in Predsedstvu SR Slovenije, 25. 9. 1989, APRS.

¹¹² O dejavnosti P SFRJ v zvezi z ustavnimi amandmaji glej tudi: Borisav Jović, Zadnji dnevi SFRJ, odlomki iz dnevnika, Slovenska knjiga, Ljubljana 1996, str. 47–58 in dr. Janez Drnovšek, Moja resnica, Mladinska knjiga, Ljubljana 1996, str. 97–108.

¹¹³ Dnevnik, 16. septembra 1989.

¹¹⁴ Zabeležka razgovora članov P in izvršnih sekretarjev dne 21. 6. 1989, ARS I.

¹¹⁵ Magnetogram 96. seje P CK ZKS, 25. 9. 1989, ARS I, seje P CK ZKS.

¹¹⁶ Zapisnik 96. seje P CK ZKS, 25. 9. 1989, ARS I, seje P CK ZKS.

dan histerije je jutri (26. 9. op. B.R.), ko je v Beogradu pripravljen scenarij od jutra do večera", je ugotovil predsednik P SRS Janez Stanovnik.¹¹⁷ Slovensko partijsko vodstvo se je zavarovalo tako, da je na isti dan dopoldne (26. septembra) sklicalo izredno sejo CK ZKS, na njej dobilo potrditev za svoja stališča in z argumentom, da sklepov CK ZKS ne morejo spremeniti, tudi če bi želeli, vzdržalo popoldansko in celonočno, po televiziji neposredno prenašano sejo CK ZKJ. Slovenska stališča so podprli le hrvaški člani CK ZKJ.

27. septembra 1989 so bili amandmaji v slovenski skupščini sprejeti, na svečano razglasitev pa je, neposredno iz ZDA, kjer je bil na obisku, prišel tudi predsednik P SFRJ Janez Drnovšek, ki je s tem preprečil nadaljnje Jovićeve manipulacije.

Sprejeti amandmaji so ustavno omogočali prehod iz socialističnega v tržno gospodarstvo in iz enopartijskega sistema v večstrankarsko demokracijo (črtano je bilo tudi določilo o vodilni vlogi zveze komunistov), hkrati pa si je Slovenija v odnosu do federacije vzela tudi več pristojnosti (zlasti na gospodarskem področju), kot jih je določala zvezna ustava. Nekateri amandmaji so bili tudi posledica izkušenj z armadnimi pritiski in s procesom proti četverici (npr. določilo, da akti, ki so v nasprotju z določbami o ustavni pravici jezikov narodov in narodnosti na področju SR Slovenije niso veljavni ali da izredno stanje lahko razglasi samo skupščina SRS). Sprejemanje amandmajev se je nato nadaljevalo marca 1990, ko je bilo iz imena črtano določilo "socialistična". Septembrski amandmaji so tudi začeli spreminjati stare državne simbole in vzpostavljati nove, saj je bila za slovensko himno proglašena Prešernova Zdravljica (druga dva simbola, zastava in grb sta bila z velikimi težavami sprejeta šele tik pred razglasitvijo osamosvojitve). Kljub dobljeni bitki za amandmaje k slovenski ustavi, se je slovensko vodstvo – tudi na osnovi informacij Službe državne varnosti – zelo dobro zavedalo, da se igra dokončno začena plesti okrog vprašanja politične (in tudi siceršnje) eksistence in da bo v njej eno najodločilnejših vlog skušala odigrati JLA: *"Upoštevaajoč ustavnopravno dejstvo, da je JLA opredeljena kot struktura, ki je tesno povezana z zvezo komunistov, ni moč pričakovati, da bo sama sebi dopustila tako imenovani sestop partije z oblasti, in še manj, da bi pristala na tak politični pluralizem, ki se utemeljuje na političnih strankah. Močnejše izražanje takih teženj je lahko povod za še hujše pritiske na Slovenijo in njeno politično vodstvo, ki verjetno ne bodo samo verbalnega značaja."*¹¹⁸ Armadno vodstvo zaradi sprejetja amandmajev k slovenski ustavi kljub dogovorom s srbskimi predstavniki v zveznem vodstvu (zlasti dr. Borisavom Jovićem v predsedstvu) ni upalo uvesti izrednih razmer in obračunati s procesom demokratizacije v Slovenije. Zvezni sekretar za obrambo Veljko Kadijević se je izgovarjal, da za to ni bilo pravne podlage, v resnici pa je pri vodilnih generalih verjetno šlo za notranjo razpetost med srbstvom in jugoslovanstvom. Seveda pa misel na ureditev razmer s silo ni bila opuščena. Sprejem amandmajev je bil le eden od možnih povodov, ki sta jih armadni in srbski vrh preigrala v dveh letih, od procesa proti četverici poleti 1988 do razglasitve neodvisnosti junija 1991.

¹¹⁷ Magnetogram 96. seje P CK ZKS, 25. 9. 1989, ARS I, seje P CK ZKS.

¹¹⁸ Ocena družbenopolitičnih, varnostnih in ekonomsko-socialnih razmer, ki so nastale po sprejetju amandmajev k ustavi Socialistične republike Slovenije, 71. seja P SRS, 6. oktober 1989, APRS.

Neuspela okrogla miza

Dialog med opozicijo in oblastjo se je potem, ko sta ločeno predstavili svoje poglede skozi Majniško deklaracijo in Temeljno listino, obnovil septembra 1989. Koordinacijski odbor zbora v Cankarjevem domu se je preimenoval v Okroglo mizo političnih subjektov na Slovenskem (običajno imenovano Smoletova okrogla miza). Sklep o tem je bil sprejet na 9. (zadnjem) sestanku Koordinacijskega odbora, 11. septembra 1989.¹¹⁹ Okrogla miza je bila ustanovljena na sestanku 22. in 23. septembra (takrat je bil sprejet tudi začasni poslovnik), dan pred tem pa je njeno ustanovitev potrdilo predsedstvo RK SZDL.¹²⁰ Namen okrogle mize je bil, naj bi se dogovorili za izvedbo večstrankarskih volitev, morda pa tudi – po poljskem vzoru – že vnaprej razdelili določeno število mest v parlamentu med opozicijo in oblastjo. Nekatere skupine, ki so prej delovale v koordinaciji, na Okrogli mizi niso sodelovale, ker so menile, da njihova dejavnost ni združljiva s političnim delovanjem (PEN klub, Komisija za pravičnost in mir, Svet za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin pri RK SZDL, Sekcija za kulturo miru pri ŠKUC). Druga seja Okrogle mize je bila 5. oktobra, sestanek pa je potekal v treh nadaljevanjih. Na zadnjem, 24. oktobra, je Okrogla miza razpadla, čeprav je SZDL sestanke z nekaterimi organizacijami v ožji sestavi nadaljevala še v novembru, vendar brez večjih političnih učinkov. Okrogla miza je razpravljala predvsem o amandmajih k slovenski ustavi, ki naj bi jih oblikovali skupaj, o volilni zakonodaji in zakonu o političnem združevanju. Že na začetku je bilo veliko natezanj o poslovniku, vprašanju, kdo na okrogli mizi sploh lahko sodeluje ipd., kasneje pa predvsem okrog volilne zakonodaje. Opozicija – njena stališča je največkrat predstavil dr. Jože Pučnik – je bila prepričana, da jo hočejo oblasti s pomočjo okrogle mize izigravati, zato je del opozicije svoje poglede na volitve strnil v izjavi *“Kakšne volitve hočemo”*,¹²¹ dvom v dobronamernost oblasti pa so izrazil v besedilu *“Zakaj na taki okrogli mizi ne želimo več sodelovati”*.

Nastanek Demosa, oblikovanje predvolilnega političnega prostora

Štirinajst dni po razpadu Okrogle mize, ki so jo zapustile SDZ, SDZS, Krščansko-socialna zveza in Kmečka zveza, so se kmečka, socialdemokratska, in demokratska zveza, kasneje pa tudi novoustanovljeni krščanski demokrati začeli pogajati o ustanovitvi skupne predvolilne koalicije. Ta je bila po dolgotrajnih pogajanjih ustanovljena 27. novembra 1989, naprej po sistemu *“tri plus ena”* (slovenski demokrati, socialdemokratska zveza in krščanski demokrati), medtem ko je Kmečka zveza podpirala skupni program, na volitvah pa je nameravala nastopiti s samostojno listo. Demos (demokratska opozicija), kot se je koalicija poimenovala, je prvič javno nastopil 10. decembra 1989. 8. januarja 1990 so se mu pridružili še Zeleni Slovenije, pa tudi Kmečka zveza (ki je sicer nihala med Demosom in ZSMS) se je vključila kot polnopravna članica. Še pred volitvami sta v Demos vstopili

¹¹⁹ Zapis 9.sestanka Koordinacije organizatorjev zbora v Cankarjevem domu, 11. septembra 1989, ARS II, AS 537, tehnična enota I, 012.

¹²⁰ Magnetogramski zapis 31. seje predsedstva republiške konference SZDL Slovenije, ki je bila 21. septembra 1989, ARS II, seje P RK SZDL.

¹²¹ Kakšne volitve hočemo, proglas, ki so ga izdali: Društvo slovenskih pisateljev, Klub 89, Odbor za varstvo človekovih pravic, Sekcija za kulturo miru, Slovenska demokratska zveza, Slovenska kmečka zveza in Zveza slovenske kmečke mladine, Slovensko krščansko socialno gibanje, Socialdemokratska zveza Slovenije, Zeleni Slovenije in Zveza socialistične mladine Slovenije. Proglas je brez datuma, v javnost je prišel v prvi polovici septembra 1989.

Ustanovitev Kmečke zveze 12. maja 1988 v Ljubljani. Kmečka zveza je, tako kot druge zveze, ki so nastale kasneje, do konca leta 1989 (ko sta bila sprejeta zakon o združevanju in zakon o volitvah) formalno delovala v okviru SZDL, saj zakonodaja do tedaj ni dovoljevala samostojnih političnih organizacij, razen tistih, določenih z ustavo. Zveza slovenske kmečke mladine, ki je bila ustanovljena isti dan, je bila sprva pod okriljem ZSMS. (foto Joco Žnidaršič, objavljeno v Deset let je Slovenija država, Delo, Veduta, 2001, fot. št. 4).

tudi dve manjši stranki: Liberalna stranka (zastopala je predvsem obrtnike) in Sivi panterji (upokojenska stranka). Koalicijo je vodilo predsedstvo, ki sta ga sestavljala po dva člana vsake stranke, predsednik pa je postal dr. Jože Pučnik. Osnovni točki Demosovega volilnega programa sta bili suverena Slovenija in parlamentarna demokracija, precejšen del volilne strategije pa je temeljil na protikomunizmu.

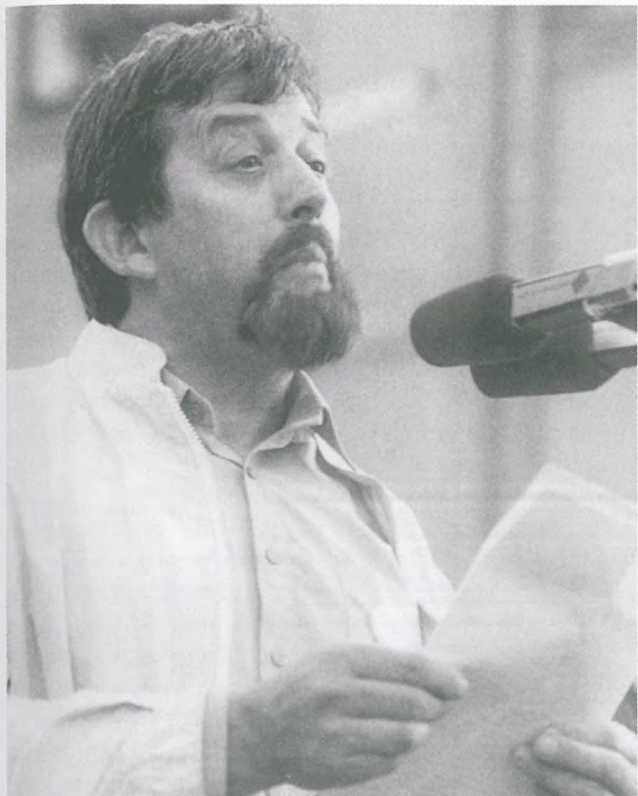
27. decembra 1989 sta zakon o združevanju in volilni zakon uzakonila pravico do političnega združevanja (nastanek zvez – predhodnic političnih strank po stari zakonodaji je bil mogoč zato, ker je zakonodajna komisija skupščine dala tolmačenje, da je nastanek zvez dopusten). Novi volilni zakon je bil rezultat političnih kompromisov, doseženih v skupščini potem, ko je okrogla miza propadla. Bil je prilagojen obstoječi skupščinski strukturi in je zato predstavljal kombinacijo večinskega (zbor združenega dela, zbor občin) in proporcionalnega sistema (družbenopolitični zbor).¹²²

V začetku leta 1990 se je slovenski predvolilni prostor dokončno oblikoval. Nekdanje zveze so se preoblikovale v klasične politične stranke, prav tako pa nekdanje družbenopolitične organizacije. Zveza socialistične mladine se je preimenovala v Liberalno demokratsko stranko 10. novembra 1989. Zveza komunistov je staremu imenu dodala novo – Stranka demokratične prenove februarja 1990. Socialistična zveza se je v Socialistično stranko preimenovala marca 1990. Zveza borcev je ostala nestrankarska organizacija, po-tihem pa je podpirala predvsem komuniste. Nekdanji socialistični sindikati, ki so prav tako imeli status družbenopolitične organizacije, so se pod pritiskom konkurenčnih sindikalnih organizacij začeli ukvarjati predvsem s sindikalnimi vprašanji.

¹²² Uradni list SRS št. 42, 29. december 1989.

Ustanovitev Slovenske demokratične zveze 11. januarja 1989, v Cankarjevem domu v Ljubljani. V ospredju njen prvi predsednik Dimitrij Rupel (foto Nace Bizilj, Objavljeno v Novinarski arhivi str. 162).

Sindikalni voditelj France Tomšič. Tomšič je 15. decembra 1987, nekaj dni po stavki v Litostroju in demonstracijah litostrojskih delavcev pred skupščino, ustanovil neodvisni sindikat. Ni pa mu uspelo ustanoviti Socialdemokratske zveze Slovenije, ki je bila kljub prizadevanjem ustanovljena šele februarja 1989. V ZK so se njene ustanovitve ustrašili bolj kot ustanovitve drugih zvez, saj so v njej videli neposredno konkurenco na levi (socialdemokratski in socialistični) strani političnega prostora. Tomšiča je na predsedniškem mestu kmalu zamenjal Jože Pučnik. (foto Joco Žnidaršič, objavljeno v deset let je Slovenija država, Delo, Veduta, 2001, fot. št. 7).

14. kongres ZSMS v Zagorju, na katerem se je 10. novembra 1989 preimenovala v Liberalno stranko (foto Joco Žnidaršič, objavljeno v deset let je Slovenija država, Delo, Veduta, 2001, fot. št. 8).

Zveza komunistov Slovenije – ustvariti “novo v starem”

“V slovesno okrašeni veliki dvorani Cankarjevega doma v Ljubljani se je v četrtek, 17. aprila 1986, ob intoniranju *Internationale*, zapel jo je Partizanski pevski zbor, začel 10. kongres Zveze komunistov Slovenije.” S temi besedami se začenja več kot 1100 strani debela knjiga o kongresu, ki je iz komunistične Pandorine skrinjice spustil duh reforme.¹²³ Ne prvič v povojni zgodovini – a za razliko od prejšnjih poskusov – poslednjič. Verjetno so se le redki delegati zavedali, da je to zadnji klasični kongres komunistične stranke, na katerem so še poudarjali njeno vodilno vlogo v družbi ter prisegli na revolucionarne tradicije. Reformne besede so bile še močno prikrita s staro retoriko. Šele na konferenci dve leti kasneje, leta 1988, se je Zveza komunistov Slovenije s tezo o brezstrankarskem pluralizmu, ki ji je sledilo “*sestopanje z oblasti*”, začela sramežljivo odrekati partijskemu monopolu. Predčasni, 11. kongres, decembra 1989, je stranko usmeril v socialdemokratske vode in dal mandat delegatom, da na 14. kongresu ZKJ tudi za ceno dokončnega razhoda brani slovenske reformne dosežke, konferenca februarja 1991 pa je tedaj že pod vodstvom dr. Cirila Ribičiča tudi formalno podprla osamosvojitve stranke.

Milana Kučana je k odločitvi, da na kongresu prevzame vodenje stranke, po poprejšnjem dogovoru vodilne politične strukture nagovoril Andrej Marinc. Marinc je pripadal generaciji politikov, ki je po navodilih Kardelja in starejše generacije operativno izvedla obračun s partijskim “liberalizmom” v sedemdesetih letih in se nato politično utrdila. Marinc je za Kavčičem prevzel vodenje slovenskega izvršnega sveta, kasneje pa za Popitom v letih 1982–1986 predsednikovanje Zvezi komunistov Slovenije (po predvidenih kadrovske kombinacijah vodstva naj bi za Popitom prevzel tudi funkcijo predsednika P SRS, vendar je to s kritikami na njegov račun preprečil tisk, zlasti Mladina). V Marinčevem času je bila ZKS navzven zelo aktivna, organizirala je na desetine raznih sestankov, posvetov in konferenc o posameznih segmentih družbenega življenja (znanost, šolstvo, ekonomija itd.), izvršni sekretarji in člani predsedstva so bili praktično vsakodnevno na terenu. V resnici so se stvari vrtele v začaranem krogu. Njegova ekipa preboja že zaradi zgodovinske obremenjenosti ne bi mogla narediti, tudi če bi ga želela. Vendar je Marinc čutil, da je proces reform neizogiben in da je treba poiskati ljudi, ki bodo po eni strani sprejemljivi za staro vodstvo, po drugi pa bodo znali vzpostaviti stik s prihajajočo novo, drugače razmišljajočo partijsko inteligenco (zbrano zlasti v raznih sekcijah Marksističnega centra) in uporniško politično generacijo najmlajšega rodu, ki se je oblikovala v vodstvu ZSMS (o možnosti, da bi vodilna mesta prevzeli ljudje izven tedanjih obstoječih političnih struktur, tedaj še ni nihče razmišljal). V Marinčevem obdobju so bila že opazna nekatera pomembna znamenja odjuge, zlasti kar zadeva omejevanje vloge represije v družbi, odnos do preteklosti (npr. opredelitev odnosa do dachauskih procesov in začetek njihovega znanstvenega raziskovanja), pa tudi mehkejši odnos do medijev, kjer je bila dopuščena večja svoboda kritike (tako se je npr. izvršni sekretar P CK ZKS za informiranje z mladinskim vodstvom skoraj vsak teden sproti “*pogajal*”, kaj sme in kaj ne sme biti objavljeno v Mladini, izhajala je Nova revija ipd.). Več je bilo tudi znotrajpartijske demokracije.

Kučan je bil sprejemljiv za obe strani: ni bil politična neznanka, imel je podporo pri nekaterih vplivnih politikih starejše generacije, ki so se zavedali, da se niso več zmožni soočiti s spremenjenimi razmerami v Jugoslaviji in izzivi nastajajoče civilne družbe v Sloveniji, bil pa je tudi dovolj mlad in dovolj liberalno usmerjen, da so ga sprejemale generacije, ki so v politiko šele vstopale. Bil je pripravljen ustvarjati “*novo v starem*” kot se je nekoč sam izrazil. Izhajal je iz prepričanja, da je treba predvsem reformirati zvezo

¹²³ 10. kongres ZKS, Komunist, Ljubljana 1987.

10. kongres ZKS v Cankarjevem domu 17. aprila 1986 v Ljubljani. V prvi vrsti ob petju Internationale stojijo najvidnejši slovenski funkcionarji: Milan Kučan, Viktor Avbelj, Mitja Ribičič, France Popit, Stane Dolanc, Sergej Kraigher, Lidija Šentjunc, Ivan Maček Matija ... Bil je zadnji klasični kongres komunistične stranke na katerem so še poudarjali vodilno vlogo ZK in prisegali na revolucionarne tradicije. Na njem je predsedniško funkcijo prevzel Milan Kučan, ki je začel s prenovo stranke in družbenimi reformami. Dve leti kasneje je ZKS zagovarjala tezo o brezstrankarskem pluralizmu, sledilo je t.i. »sestopanje« z oblasti (foto Nace Bizilj, Objavljeno v Novinarski arhivi str. 112).

komunistov (in skozi njo družbo), pri tem pa upoštevati tudi ideje, ki nastajajo izven partije.

Vpliv ZK je sredi osemdesetih let začel naglo pešati, organizacija se je številčno začela usipati. Za to je bilo več vzrokov. Z demokratizacijo družbe je članstvo postajalo vse manj pomembno, vodilne položaje v družbi je bilo (razen v politiki in še na nekaterih področjih) moč doseči tudi brez partijske knjižice. Izstop tudi ni imel nikakršnih posledic, kar je zlasti vplivalo na velik del pasivnega in za politiko nezainteresiranega članstva. Nemoč pri iskanju odgovorov na gospodarsko in politično krizo je spodjedala ugled do tedaj vodilne politične organizacije. Politična moč po koncu Popitovega mandata ni bila več skoncentrirana v vodstvu ZK (čeprav je njen predsednik ostajal največja avtoriteta), pač pa se je vedno bolj porazdeljevala med partijsko in republiško predsedstvo, SZDL in skupščino (Kučan v začetku svojega mandata nekaj časa niti ni hotel sklicevati t.i. republiškega aktiva oz. koordinacije vodilnih politikov v Sloveniji, to prakso je obnovil predvsem zaradi potrebe po enotnem nastopanju vodstva v odnosu do federacije in do nastajajoče opozicije doma). Na osip članstva je vplivala tudi reforma, ki je povzročila več izstopov kot vstopov (ti so bili zanemarljivi), pa tudi možnosti političnega angažiranja izven zveze komunistov, v raznih organizacijah civilne družbe in nato nastajajočih zvezah. Enega najhujših udarcev je reformno vodstvo doživelo jeseni 1988, ko je zvezo komunistov zaradi procesa proti četverici zapustilo

več kot sedemdeset vidnih levih intelektualcev, ki so bili zlasti dejavni v sekcijah Marksističnega centra hkrati pa so nekateri od njih pisali za Mladino in druge časopise in sodelovali v civilnem gibanju in na ta način veliko prispevali k širjenju pluralizma in zbliževanju opozicije in oblasti. Hkrati so se v tem letu pojavljale zahteve po novih oblikah organiziranja, v katere bi bili vključeni tudi nekomunisti. Iz skupine komunistov, ki se je organizirala maja 1988 in od zvezne partijske konference zahtevala odgovore v zvezi z nevarnostjo vojaškega udara je v začetku junija nastal aktiv Komunistov za demokracijo. Aktiv, ki ga je vodil Jože Vogrinc, je ohranjal stike s slovensko ZKS, ni pa več hotel biti član jugoslovanske zveze komunistov in spoštovati načela demokratičnega centralizma.¹²⁴ Aktiv je tudi vstopil v Odbor za varstvo človekovih pravic in v njegovem imenu 8. junija govoril s Kučanom. Odhod "*partijske intelektualne elite*" je bil dokončen, vodstvo pa je ugotavljalo, da s potencialom, kakršnega ima, več kot v programskem smislu artikulirati prenovu ZK in družbe (kar je že storila) ne zmore storiti. Hkrati pa je Kučan upal, da bodo "*ob reki družbene preнове*" tisti, ki so odšli na drugi breg vsaj hodili v isti smeri kot ZK in bo z njimi mogoče vzpostaviti mostove.¹²⁵

Na drugi strani je bilo vodstvo pod pritiskom starejših komunistov, ki so pristajali kvečjemu na nestrankarski pluralizem (pa še to ne vsi), v dopuščanju ustanavljanja t.i. zvez (predhodnic strank) pa videli opuščanje revolucionarnih načel, čeprav, kot je to izrazil France Popit, v ZK niso hoteli igrati vloge "*zdravih sil*". Za starejšo generacijo sta bila nepojmljivi idejna zmeda in položaj, v katerem se je konec osemdesetih let znašla zveza komunistov in ki jo je Vlado Miheljak ironično opisal z besedami: *Čisto na koncu, preden smo sneli slike gospoda, ki je živel najprej na veliki, kasneje pa (ne prav dolgo) na eni nogi, smo bili vsi vse. Vsi oblastniki in vsi oporečniki. Marksistični center ZKS je, denimo, vsaj na štirinajst dni, če že ne vsak teden, organiziral kakšno okroglo mizo ali problemsko konferenco, na katero smo bili vsi vabljeni, da smo udrihali čez partijo in čez enoumje. Partijci so vse skupaj ne samo stoično prenašali, ampak so v kritiki in samokritiki celo prednjačili. In povrh so nas še nagradili s pol dnevnice, kavo s smetano in gostim sokom.*¹²⁶

Skupina starejših komunistov se je februarja 1989 sestala s Kučanom. Del jih je Kučana branil, del pa mu je očital, da je samo v enem letu ZKS zapustilo 9000 članov (vseh je bilo tedaj še 106 000, op. B. R., na novo sprejetih pa le 316), v zadnjih letih pa kar 1400 borcev, da bo prihodnost Slovenije – ob politiki, kakršno ima ZKS in če se bo Jugoslavija "*razcepile*" – "*klerikalno nacionalistična*". Revolucionarna generacija je nasprotovala uvedbi večstrankarskega sistema, v tem je videla izničenje vsega, za kar so se borili. Ignac Voljč je to izrazil z besedami: "*Četudi bo moja srajca malo umazana, obrnil je nikoli ne bom.*"¹²⁷ V sestopanju z oblasti v razmerah nastajajočega večstrankarskega sistema niso videli smisla. Bilo je tudi nekaj emotivnih besed v smislu, da "*bomo spet vzeli puške v roke*"... "*če si kdo domišlja, da bo sedaj likvidiral partijo in nas hotel spraviti v podzemlje*", Popit pa je jasno povedal, da se oblast samo od "*pridiganja*" ne drži skupaj, pač pa mora imeti partija kontrolo nad sodišči, sekretariatom za notranje zadeve in vojsko. Kučan se je branil z besedami, naj razmislijo, kaj se je v dvanajstih letih v glavah ljudi zgodilo, da jih beseda komunizem tako razdraži, in da jim to ni zabila v glavo sedanja vodilna generacija.¹²⁸ Čeprav starejša genera-

¹²⁴ Komunisti in nekomunisti za demokracijo (proglas), 8. junij 1988 in Razgovor v predsedstvu CK ZKS, 13. junija 1988, ARS I.

¹²⁵ Razgovor članov predsedstva in izvršnih sekretarjev P CK ZKS, 7. novembra ob 13 uri, ARS I.

¹²⁶ Vlado Miheljak, Slovenci padajo v nebo, ZPS, Ljubljana 1995, str. 15.

¹²⁷ Stenografske beležke s sestanka predsednika predsedstva CK ZK Slovenije Milana Kučana in starejših članov ZKS, održanega 28. februarja 1989 ob 11. uri v prostorih CK ZK Slovenije, ARS I.

¹²⁸ Vse prav tam.

Odhod slovenske delegacije s 14. kongresa ZKJ, januarja 1990, v Beogradu (Milan Kučan, Ciril Ribičič, Marko Bulc). Ker so bili vsi predlogi za demokratično reformo zavrnjeni, so slovenski delegati kongres zapustili. V stranki so še nekaj časa potekale razprave o možnih povezavah z moderno jugoslovansko levico, ki pa so jih kmalu opustili in se osredotočili na slovenske volitve. Stranka je še imela dovolj vpliva in privrženecv, da je na volitvah kot posamična stranka dobila največ glasov. (foto Joco Žnidaršič, objavljeno v Deset let je Slovenija država, Delo, Veduta, 2001, fot. št. 12)

cija Kučana ni hotela minirati – kar so tudi jasno povedali – so razlike postajale prevelike, da bi jih nekateri še lahko prenesli. Popit je svoja stališča Kučanu še nekajkrat izrazil po telefonu, prenašali so jih tudi drugi tovariši iz njegove generacije, nato pa je napisal pismo z odstopno izjavo, v katerem je “*via facti*” (kot je bil njegov najpriljubljenejši izraz) dokazoval, da Kučan in njegova ekipa prenovo izvajata v nasprotju z razpoloženjem in usmeritvami članstva in da se “*posamezni, najodgovornejši člani predsedstva CK ZKS...dogovarjajo, pod “zaščitno znamko” graditve akcijske enotnosti v pogojih političnega pluralizma, s posamezniki in skupinami iz vodstev novoosnovanih političnih skupin in organizacij.*”¹²⁹ CK je obtožil, da ne dopušča frakcij, ker ni sprejel predloga za prenovo, ki ga je pripravil dr. Vojan Rus (Rusov predlog je bil sicer objavljen v Komunistu, njem pa je obširno razpravljal tudi CK, vendar ga ni sprejel), in da je vodstvo “*demontiralo*” gospodarski in politični sistem.

V takih razmerah je vodstvo prvo polovico leta 1989 javno še vztrajalo pri nestrankarskem pluralizmu, čeprav mu je bilo že konec leta 1988, ko je prišlo do iniciative za ustanovitev socialdemokratske zveze jasno, da so, kot je rekel dr. Lev Kreft “*odprte vse variante političnega pluralizma, tudi večstrankarskega.*”¹³⁰ Razprava o političnem pluralizmu, ki

¹²⁹ France Popit Centralnemu komiteju zveze komunistov Slovenije, Portorož, 15. avgust 1989, 94. seja P CK ZKS 28.8. 1989, ARS I.

¹³⁰ Magnetogram zaprtega dela razgovora dne 9. decembra 1988 po končani 74. razširjeni seji P CK ZKS – iniciativa o ustanovitvi socialdemokratske zveze, ARS I.

se je – v okviru razprave o prenovi ZK odvijala skozi politične organizacije od 10. kongresa dalje – je poleti 1989 pokazala, da le del članstva (verjetno manjšinski) še sprejema idejo o nestrankarskem pluralizmu, ki jo je do tedaj zagovarjalo vodstvo,¹³¹ del zlasti starejšega članstva je ne sprejema, ker rešitev vidi v stari (enostrankarski) ureditvi, del pa je ne sprejema zaradi nastale realnosti, saj so v zadnji fazi razprave (spomladi in poleti 1989) že obstajale politične zveze. Posledica takega stanja je bila, da so v najožjem vodstvu ZKS ugotavljali, da se mora ZK organizirati kot moderna stranka in se pripraviti na strankarsko tekmo, hkrati pa so tiho opuščanje ideje o nestrankarskem pluralizmu pred članstvom opravičevali s tem, da so se razmere spremenile, da se je slovenska družba pluralizirala, da je za prehod v demokratično ureditev potrebna legitimna oblast, ki bo temeljila na *“časovno omejeni, legitimni, deljeni in demokratično kontrolirani strukturi oblastnih ustanov”*... zaradi česar *“bo treba političnim subjektom omogočiti “da se sami odločijo, kakšen tip politične organizacije bodo (gibanje, zveza, stranka, ipd.)”*¹³²

Samozavest se je vodstvu ZKS dvignila v drugi polovici leta 1989, ko se je zaradi dosledne obrambe republiške samostojnosti (sprejetje ustavnih amandmajev, preprečeni miting resnice) njegova priljubljenost prvič po dolgem času močno dvignila. V pripravah na 11. kongres je najmlajša generacija, ki se je – v pomanjkanju vplivnejših imen – v politične organe postopoma selila iz strokovnih služb – (Borut Pahor, Milan Balažič, Mirjana Križman, Miloš Čirič, Mitja Žagar in še nekateri) pripravila moderen program, v katerem se je zavzemala za asimetrično federacijo, spoštovanje državljanskih pravic, večstrankarstvo z močno civilno družbo in delitev zakonodajne, sodne in izvršne oblasti ter za *“socializem po meri človeka”*.¹³³ Nastali pa so dvomi v zvezi z imenom (ali se preimenovati ali ne), saj je del vodstva (vključno s Kučanom) menil, da je ZKS v zadnjih letih pokazala dovolj verodostojnosti, da se ji ni treba sramovati imena in ga spreminjati. Glavni problem je bilo vprašanje, ali se združiti s SZDL oz. pred volitvami ustvariti skupni levi blok ali ne. Vodstvo SZDL je bilo proti združevanju, izhajajoč iz prepričanja, da je SZDL najmočnejša sredinska organizacija in bo z lahkoto dobila večino na volitvah, saj bo predstavljala najboljšo alternativo desničarskim zvezam na eni in marginalizirani komunistični ZKS (ki pa se seveda ne bi smela usmeriti preveč socialistično oz. socialdemokratsko) na drugi strani. Za takim stališčem so stali Viktor Žakelj, ter še nekateri szdajevski politiki srednje in mlajše generacije, podpiral pa jo je tudi Jože Smole, ki je imel velike politične ambicije: *“Če se misli zveza komunistov pretvoriti v socialistično zvezo, potem je to konec socialistične zveze in zveze komunistov. Spor je, kdo bo koga pridobil, mi smo množična, sredinska frontovska organizacija. Iz te hiše, iz CK-ja, so bile tendence, da se nam onemogoči, da naredimo program socialistične zveze. Jaz ne bom sodeloval pri pogrebu socialistične zveze. Zame ni sprejemljivo, da bi se po volitvah združili...”*¹³⁴ Ta

¹³¹ Januarja 1989 je P CK ZKS še zagovarjalo tezo, da je vizija ZKS razvoj nestrankarskega pluralizma, v katerem bo SZDL politični parlament, “prostor za demokratično izražanje, soočanje in tekmovanje pobud in programov in kontrolo njihovih izvajalcev”, temelj družbene ureditve pa naj bi bila socializem in samoupravljanje. SZDL naj bi preoblikovali skupaj z nastajajočimi zvezami. Iz klasičnega parlamentarnega sistema pa naj bi prevzeli konkurenco projektov in programov ter uveljavljanje politične odgovornosti njihovih nosilcev in realizatorjev (Stališča P CK ZKS o političnem pluralizmu, predlog, ki so ga napisali Peter Bekeš, dr. Ciril Ribičič in dr. Lojze Ude, 16. 1. 1989, ARS I, seje P CK ZKS).

¹³² Informacija z razprave o dokumentu prenove ZK Slovenije in o stališčih predsedstva CK ZKS o političnem pluralizmu 17. 7. 1989, ARS I, 92. seja P CK ZKS, 20. 7. 1989, razprave o političnem pluralizmu in pluralizmu v ZK.

¹³³ Za evropsko kakovost življenja, programski dokument za 11. kongres ZKS (osnutek, 5. verzija, 12. 10. 1989), ARS I.

¹³⁴ Magnetogram 97. seje P CK ZKS, 16. 10. 1989, razprava Jožeta Smoleta, ARS I, seje P CK ZKS.

kalkulacija se je potem izkazala za zgrešeno, saj je od "szdljevskega dežnika" po preoblikovanju v stranko ostalo zelo malo, ZKS pa je – nasprotno – kot posamična stranka na volitvah dobila največ glasov. Razcepljenost na leviči je bila tako (poleg prvenstvene želje ljudi po spremembah) eden od glavnih razlogov, da je Demos zmagal na volitvah.

Za zadnji, 14. kongres Zveze komunistov Jugoslavije (20. – 22. januar 1990) je ZKS pripravila predlog demokratičnih reform za celotno Jugoslavijo (zagotovitev človekovih pravic, večstrankarstvo, ukinitve verbalnega delikta in prekinitev političnih sodnih procesov, ureditev razmer na Kosovu ob upoštevanju jugoslovanske ustave, neposredne volitve, reforma federacije in ZKJ kot zveza samostojnih subjektov).¹³⁵ Ker so bili vsi predlogi zavrženi so slovenski delegati kongres zapustili. Nekaj časa so še potekale razprave o možnostih povezovanja moderne jugoslovanske levice (dokler je obstajala iluzija, da bo moč sprejeti novo jugoslovansko ustavo in izvesti jugoslovanske volitve), potem pa se je stranka osredotočila na slovenske predvolilne razmere. Po volitvah se je ZKS-SDP znašla v nenavadnem položaju. Čeprav je bila posamično zmagovalna stranka, je finančno praktično bankrotirala (inflacija ji je že sredi osemdesetih let požrla ogromno vsoto denarja, predvideno za novo stavbo), nasvetov svojih ekonomistov, naj ustanovi podjetja in si tako zagotovi stabilne finančne vire, vodstvo ni poslušalo. Politična šola je bila že prej zaprta, časopis Komunist, ki je bil konec osemdesetih let sicer malo bran a že povsem soliden časopis, v katerega so pisali celo opozicijski pisci, je prav tako propadel (nasledila ga je revija Evropa, ki pa tudi ni dolgo živel). Vsi zaposleni, vključno s funkcionarji, so morali na zavod za zaposlovanje (to je bila v Sloveniji na začetku devetdesetih let druga kolektivna selitev, nekaj pred tem se je to zgodilo le delavcem Iskre). Naivni demosovci, ki še niso občutili slasti oblasti, so grozili, da se poslanska mesta ne bodo profesionalizirala. V zraku je bil vonj po revanšizmu, čeprav so Demosovi voditelji zagotavljali, da do njega ne bo prišlo. Funkcionarji in zaposleni v strankinem aparatu so v takih razmerah mrzlično iskali zaposlitve. Dr. Ciril Ribičič, ki je v zelo nevhvaležnih razmerah za Kučanom prevzel vodenje stranke, je spoznal, da ga pravzaprav resnično veseli profesionalno in ne zgolj honorarno učiteljstvo na univerzi. Podobno je razmišljal tudi Peter Bekeš. Dr. Lev Kreft je v enem najhujših spomladanskih nalivev hotel registrirati nekdanji Marksistični center v Znanstveno in publicistično središče, katerega direktor naj bi postal. Sonja Lokar je na srednje šole pisala vloge za mesto profesorice sociologije ali francoščine (si predstavljate ravnatelja, ki bi nekaj tednov po zmagi Demosa vzel v službo sekretarko P CK ZKS?). In tako dalje. Vsak se je pač skušal znajti, kakor je vedel in znal. Za funkcionarje so se stvari seveda kmalu uredile. Dobili so plače in privilegije, ki jih je izglasovala nova politična nomenklatura in o kakršnih prej niso mogli niti sanjati. Precej težje je bilo za druge zaposlene, ki so plačali ceno partijske tranzicije, tako pač, kot so "mali" ljudje nasploh nekaj kasneje plačali ceno družbene.

Demos na oblasti

Volilna kampanja za prve demokratične volitve po vojni je – kljub neizkušenosti s tovrstno dejavnostjo – potekala brez večjih incidentov. Skupščinski sistem je normativno temeljil še na ustavi iz leta 1974, deloma je bil "popravljen" s sprejetjem ustavnih amandmajev. Zato so stranke predlagale kandidate v tri zbornice: družbenopolitični zbor, zbor občin in zbor združenega dela. Vsak od zborov je štel po 80 poslancev (skupaj 240). Na volitvah

¹³⁵ Informacijo o odnosu 11. kongresa ZK Slovenije do preobrazbe ZK Jugoslavije (predlog), predsednik CK ZK Slovenije Ciril Ribičič, Ljubljana, 27. 12. 1989, 2. seja CK ZKS, 16.1. 1990 (priprave na kongres ZKJ), ARS I, seje CK ZKS.

Jože Pučnik in Milan Kučan na radijskem predvolilnem soočenju leta 1990. Na volitvah za predsednika predsedstva je zmagal Milan Kučan. Slovenci so politično moč porazdelili previdno: V parlamentu je imel Demos šibko večino, v predsedstvu sta bila poleg Kučana dva voditelja strank iz Demosovih vrst (Ivan Oman in Dušan Plut) in dva kulturnika iz vrst bivše ZKS (Matjaž Kmecl in Ciril Zlobec) (foto Nace Bizilj, objavljeno v Novinarski arhivi str. 204).

je Demos skupaj dobil 126 glasov, od drugih strank pa kot posamična stranka največ Stranka demokratične prenove (bivša ZKS). V parlament je skupaj prišlo deset strank, poleg njih pa še predstavniki obeh manjšin in nekaj neodvisnih kandidatov. Neposredno je bilo izvoljeno predsedstvo republike: za predsednika Milan Kučan, za člane pa dr. Matjaž Kmecl, Ivan Oman, dr. Dušan Plut in Ciril Zlobec. 17. maja je bila konstitutivna seja nove skupščine. Za predsednika je bil izvoljen dr. France Bučar. Bučar je bil v začetku leta 1988 močno napadan s strani oblasti (označevan tudi za veleizdajalca), ker se je v govoru na zasedanju evropskega parlamenta v Strasbourgu zavzel za to, da zahod ne bi dajal pomoči "totalitarni in protidemokratični Jugoslaviji." Kot predsednik parlamenta je v nastopnem govoru izjavil, da se je "s konstituiranjem te skupščine...končala državljanska vojna, ki nas je lomila in hromila skoraj celega pol stoletja."¹³⁶ Julija sta s simbolno slovesnostjo v Kočevskem Rogu, na kraju, kjer so bili po vojni pobiti domobranci, spravo potrdili tudi država in katoliška cerkev. Vendar je bil stisk roke med predsednikom Kučanom in nadškofom Šuštarjem res zgolj simboličen, silovita nasprotja pa potisnjena v ozadje zgolj za nekaj – res pa za Slovence usodnih – mesecev v času osamosvajanja.

Predsednik republike je mandat za sestavo nove vlade zaupal predsedniku slovenskih krščanskih demokratov Lojzetu Peterletu, ker so krščanski demokrati znotraj Demosa do-

¹³⁶ France Bučar: Prehod čez rdeče morje, Mihelač, Ljubljana 1993, str.11.

bili največ glasov in so po internem dogovoru med strankami do tega imeli pravico. Nova 27 članska vlada, v kateri je bilo tudi nekaj ministrov iz opozicijskih strank, je bila izvoljena brez večjega nasprotovanja. Zamenjava oblasti je sicer potekala brez večjih pretresov, ne pa tudi brez iskric. Šlo je pač za enkratno, še nikoli preigrano situacijo in interpretacije o pristojnostih so bile različne. Ni pa bilo nepomembno tudi vprašanje prestiža. Demos je pri dogovorjenem mandatarju vztrajal (čeprav so bili v zvezi s Peterletom notranji pomisleki in se je kot možni mandatar kljub poprejšnjemu dogovoru pojavljal tudi dr. Jože Pučnik). Vztrajanje je ustavilo kalkulacije o ustanovitvi vlade nacionalne enotnosti o kateri je kot eni od možnih rešitev razmišljal Kučan. Pojavljale so se namreč pravne in politične interpretacije, da bi predsednik moral izročiti mandat stranki, ki je posamično dobila največ glasov, to pa je bila ZKS-SDP, ne pa koaliciji Demos, ki je bila sklenjena pred volitvami. Seveda ZKS-SDP in njen predsednik Ciril Ribičič praktično nista imela možnosti, da sestavi večinski kabinet. Predsedstvo je od mandatarja Peterleta nato zahtevalo, da pripravi program in kadrovsko sestavo vlade, čemur se je ta upiral in imen kandidatov ni hotel povedati, češ da je funkcija predsedstva oz. njegovega predsednika pri imenovanju mandatarja formalna in da imen zato predsedstvo nima pravice vedeti. Situacija je bila sicer absurdna, saj sta dva člana predsedstva: Ivan Oman in dr. Dušan Plut, ki sta pripadala vodstvu Demosa – zanje vedela, drugi trije: Ciril Zlobec, dr. Matjaž Kmecl in Milan Kučan pa vsaj formalno ne (dejansko so imena že krožila po kuloarjih). Plut in Oman sta skušala Peterleta prepričati, naj popusti, saj so zaradi rezultatov volitev *“obsojeni na skupno življenje”*. Kompromis je bil nato sklenjen tako, da Peterle na uradnem delu seje, ko je sprejemal mandatarstvo imen ni povedal, ko je bil uradni del seje zaključen, pa je *“z veseljem”* povedal sestavo in tako *“odstrl tančico”*.¹³⁷

Pri zamenjavi oblasti ni manjkalo tudi mitskega razpoloženja. Tako je bil za inauguracijo predsednika in članov predsedstva v Vačah pri Litiji predviden scenarij modernizirane ustoličevanja knezov po karantanskem vzoru (knežji kamen naj bi zamenjal središčni kamen Slovenije) s prirejenim obrednim besedilom, z godbami, fanfarami, pokanjem možnarjev, folklornimi skupinami, igranimi vložki iz slovenske zgodovine, metanjem nageljčkov na vse štiri strani, sejanjem žita ipd. Člani predsedstva so predlog enotno zavrnili z ugotovitvijo, da morajo ohraniti dostojanstvo in zato ne pristajajo na *“turistično-veselični dogodek”*.¹³⁸

Precejšnje težave so bile tudi s praznovanji, saj se je v času osamosvajanja Slovenija znašla v praznovalni zmedi. Uradno so še veljali vsi jugoslovanski in slovenski državni prazniki, ki pa so bili ideološko in državotvorno večinoma izpraznjeni. V letu 1990 so se uradno praznovali še jugoslovanski prazniki, potem pa so bili ob hudih sporih in nazadnje nekaterih kompromisih šele proti koncu naslednjega leta v parlamentu sprejeti novi. O njih so imeli politiki različno mnenje in se proslav niso udeleževali, ali pa so organizirali vsak svoje proslave, kar je s tekom let postala tradicija.

Sicer pa je v začetni fazi po zamenjavi oblasti med pozicijo in opozicijo vladalo precejšnje nezaupanje. Pri nekaterih vladnih strankah je šlo za prepričanje, da morajo *“osamosvojitveni projekt”* izpeljati same, saj naj bi opozicija (večinoma prejšnje družbenopolitične organizacije) osamosvojitvene procese zgolj zavirala. Vendar so bili različni pogledi tudi v vladajoči koaliciji. Zlasti vlada se – soočena z realnim stanjem gospodarske situacije – ni navduševala za radikalne ukrepe. Nove oblasti so se torej soočile z vprašanjem, kako splošno obljubo o vzpostavitvi lastne države tudi uresničiti. Za končno dosego tega cilja je bila seveda nujna osamosvojitve, torej izločitev (bodisi sporazumna *“razdružitev”*, bodisi enostranska *“odce-*

¹³⁷ Magnetogram 3. seje P RS, 14. maj 1990, APRS.

¹³⁸ Magnetogram 2. seje P RS, 11. maj 1990, APRS.

Demosova vlada pred skupščino. Imela je 26 ministrov, nekaj med njimi je bilo tudi nestranskih in iz opozicijskih vrst. Predaja oblasti je bila opravljena z nekaj prestižnimi igricami, a brez večjih zapletov. (foto Joco Žnidaršič, objavljeno v Deset let je Slovenija država, Delo, Veduta, 2001, fot. št. 43).

pitev”) Slovenije iz Jugoslavije. V pravnem smislu je to pomenilo najprej prenos ustavnih samostojnosti z zvezne države na slovensko državo, potem pa tudi učinkovit prevzem oblasti.

Nedorečeno stanje je vladi ustrezalo tudi zato, ker je z njim lahko opravičevala slabe gospodarske razmere in drastično znižan standard ter se izgovarjala, da zaradi kaotičnih jugoslovanskih razmer ne more uresničiti predvolilnih obljub o izboljšanju gospodarskega položaja. Opozicija se je predvsem bala, da osamosvojitvena politika ne bi izzvala centra k represivnim ukrepom, opazne pa je bilo tudi precej “jugonostalgije” in strahu pred revanšizmom. Zato so bile razmere v skupščini precej napete. Posamezne vladajoče stranke so hotele osamosvojitve pospešiti, zato je prišlo do predloga za sprejetje deklaracije o suverenosti republike Slovenije. Deklaracijo je parlament sprejel 2. julija 1990, bila pa je mešanica političnega in pravnega akta. Deklaracija je razglašala suverenost Slovenije, zahtevala od zveznih organov, da bodo v Sloveniji morali poslovati po njenih zakonih, Slovenija pa bo z ustavnim aktom določila, kateri zvezni zakoni v Sloveniji ne veljajo. Parlament naj bi sprejel novo ustavo v letu dni, slovenski delegati pa naj ne bi več sodelovali v zveznem parlamentu. Deklaracija je povzročila nejevoljo pri opozicijskih strankah (ki so jo sicer podprle, da se ne bi zamerile javnosti). Opozicija je vladajoči koaliciji zamerila, ker z deklaracijo ni bila seznanjena, pa tudi sicer je menila, da gre zgolj za še en manifestativen proglas, ki nima velike konkretne vrednosti. O deklaraciji se pripravljavci niso posvetovali niti s predsedstvom republike Slovenije (izvoljenem na neposrednih volitvah), ki je pred tem, 25. junija, pripravilo izhodišča za novo ustavo in jih posredovalo parlamentu.

Plebiscit

V razmerah stopnjujoče se politične polarizacije je nato pri delu vplivnih politikov in ideologov na obeh straneh začelo prevladovati spoznanje, da izpeljava osamosvojitve ne more biti zgolj projekt enega dela političnih sil, ampak nacionalni projekt, da mora oblast – če želi dejansko doseči učinkovito samostojnost – imeti za to podporo večine političnih sil in tudi prebivalstva. Zato je v ospredje znova prišlo vprašanje ustave, ki se je v parla-

Stisk roke med predsednikom predsedstva Milanom Kučanom in nadškofom dr. Alojzijem Šuštarjem, 8. julija 1990, na spravni slovesnosti v Kočevskem Rogu. Slovesnosti se je udeležilo okrog 30 000 ljudi. Že ob konsituiranju nove večstrankarske skupščine je njen predsednik France Bučar oznanil, da se je s tem končala več desetletij trajajoča državljanska vojna med Slovenci. Tretji spravni korak je bil plebiscit. Slovenska enotnost je bila kratkotrajna, a dovolj dolga, da je Slovenija dosegla neodvisnost. (foto Joco Žnidaršič, objavljeno v Deset let je Slovenija država, Delo, Veduta, 2001, fot. št. 26)

mentu sprejemala z dvotretjinsko večino. Če bi za ustavo glasovala večina poslancev v parlamentu, bi jo potem dali na referendum in ob pozitivnem izidu bi slovenski narod na ta način izrazil jasno voljo, da želi živeti v suvereni državi.

Osnutek nove slovenske ustave je pripravila skupina iz vrst Demosa oz. njegovega Zbora za ustavo, še v opoziciji (marca 1990) in ga objavila mesec dni kasneje (aprila). Vendar za sprejetje ustave potem, ko je opozicija prišla na oblast, ni bilo velikega navdušenja (ustavo so nato v skupščini pripravljali predstavniki pozicije in opozicije skupaj). Sprejem nove ustave bi namreč pomenil drugačno strukturo državne ureditve, razpust parlamenta in razpis novih volitev, kar pa ljudem, ki so pravkar prišli na oblast, ni ustrezalo. Poleg tega se je vladajoča koalicija tudi znotraj sebe razhajala v mnogih ideoloških in drugih vprašanjih, ki pa bi jih ustava morala zajeti (vprašanje ločitve cerkve od države, vprašanje splava, in še vrsta drugih). Pri delu vladajočih politikov je tudi prevladovalo prepričanje, da se morajo najprej utrditi na oblasti in politično moč podkrepiti s pridobitvijo ekonomskih temeljev (s pomočjo privatizacije in denacionalizacije), šele nato naj bi na vrsto prišla "prava" osamosvojitve. Pomemben je bil tudi zunanjepolitični dejavnik: posamezne stranke so v času prehoda v večstrankarski sistem imele podporo tudi v tujini pri sorodnih strankah in te so jih svarile pred odcepitvijo.

Del intelektualcev (sicer piscev ustave) v Demosu je v takih razmerah spoznal, da ustava ne bo sprejeta do 23. decembra 1990, kot so v vrhu Demosa načrtovali in da utegne osamosvojitve zastati, če bo v pravnem smislu vezana samo na sprejem ustave ali celo zgolj zakonodaje. Zato je novembra 1990 oživil idejo o plebiscitu. Plebiscit kot možna pravna rešitev se je sicer pojavljal že v dogovarjanjih z oblastjo spomladi 1989, nato je bil zapisan v programu Demosa iz januarja 1990, pod naslovom Deklaracija o samoodločbi,¹³⁹ podobna razmišljanja pa je imela tudi Šinigojeva vlada tik pred koncem mandata, ki je po naročilu skupščine tudi pripravila prve analize.¹⁴⁰ V skupščini so plebiscit, 4. oktobra 1990, predlagali opozicijski socialisti, vendar njihov predlog ni bil sprejet (čeprav plebiscitu načeloma del poslancev ni bil nenaklonjen). Na posebnem sestanku poslancev večinske parlamentarne koalicije, 10. in 11. novembra 1990, so Demosovi pisci ustave predlagali, naj bi bil plebiscit 23. ali najkasneje 30. decembra 1990. Vprašanje na glasovalnem lističu naj bi se glasil: "*Ali naj postane Slovenija na dan tega plebiscita neodvisna in suverena država, ki ni združena v SFRJ?*" (dana je bila tudi alternativa "*na dan razglasitve nove slovenske ustave*"). Tak predlog je bil seveda zelo radikalen, dejansko bi pomenil takojšnjo razglasitev odcepitve (razen v primeru, če bi se ta odložila do sprejetja ustave) in nobene

¹³⁹ "Svobodne parlamentarne volitve, ki naj bi potekale to pomlad, plebiscit, ki naj bi udeležil narodov pravico do samoodločbe, ter referendum, ki naj bi določil naravo slovenske države in ustave, pa štejemo za neposredne in nujne pogoje, ki naj omogočijo uresničitev naših vrednot in ciljev." Deklaracija o samoodločbi sta napisala Peter Jambrek in Dimitrij Rupel, objavljena je bila v Delu (18. januar 1990, str. 3), v Novi reviji (letnik 9, št. 95, marec 1990, str. 244–246) ter v Jambrek, Ustavna demokracija, str. 196 – 201.

¹⁴⁰ Skupščina RS je na skupni seji vseh treh zborov, dne 8. 3. 1990 sprejela Deklaracijo o urejanju razmerij, ki imajo splošni pomen za Slovenijo. Zadolžila je vlado, naj pripravi projekt konfederalnega položaja v Jugoslaviji. Vladni resorji so nato pripravili gradiva za štiri področja (teoretična utemeljitev, mednarodno-pravni vidik, gospodarski vidik in vojaški vidik). V gradivu o mednarodnopravnem vidiku je med drugim zapisano: "Reprezentativnost pravega državnega in s tem tudi mednarodnega subjekta bi si Republika Slovenija lažje pridobila, oziroma bi ga lahko učinkovito izvajala, če bi akt osamosvojitve oziroma teritorialne suverenosti temeljil na prepričljivem referendumu..." (Republiški komite za mednarodno sodelovanje: Ozemeljska suverenost Slovenije in državne meje SFR Jugoslavije (mednarodno pravni vidiki in problemi)), 13. 4. 1990, Arhiv vlade Republike Slovenije. Gradivo je Šinigojeva vlada obravnavala na svoji zadnji seji in zato na osamosvajanje ni imelo vpliva, čeprav so bili predvideni tudi akti, ki so bili potem ob plebiscitu v skupščini dejansko sprejeti (npr. izjava o spoštovanju človekovih pravic in manjšin) – Zapisnik 260. seje vlade, 26. april 1990, Arhiv vlade Republike Slovenije.

Slovesna razglasitev rezultata o plebiscitu v skupščini. Ostre polemike v zvezi z zakonom o plebiscitu so potekale praktično do zadnjega, razhajanja pa so bila zlasti v zvezi z vprašanjem, ali naj za zmago šteje absolutna večina (torej od vseh volilnih upravičencev) ali relativna večina (le večina od tistih, ki bodo prišli voliti). Zmagal je predlog za absolutno večino. Od 1 460 000 volilnih upravičencev jih je volilo 1 358 303 oziroma 93,2 odstotka. Za samostojno in neodvisno državo je glasovalo 1 288 043 volilcev ali 88,2 odstotka vseh volilnih upravičencev. Dvomi so se izkazali za neupravičene. (foto Joco Žnidaršič, objavljeno v Deset let je Slovenija država, Delo, Veduta, 2001, fot. št. 33).

garancije ni bilo, da se bodo federacija in druge republike sploh pripravljene pogajati, prav tako pa ni upošteval morebitne reakcije mednarodne skupnosti.

Predlog za plebiscit je že v vladajoči koaliciji naletel na različne odmeve, vendar je predlagateljem večino strankarskih voditeljev uspelo prepričati. Ugovarjali so zlasti desno usmerjeni nacionalisti, ki so se bali negativnega izida referenduma, saj so menili, da slovenski narod še ni dovolj zrel za tako odločitev. Zato naj bi osamosvojitve izpeljala vladajoča elita, brez preverjanja, ali ima za to večinsko podporo ali ne.

Predlog o plebiscitu je nato postal javen, vlada je pripravila osnutek zakona, vladajoča koalicija pa se je o izvedbi in vsebini plebiscita začela pogajati z opozicijo. Opozicijske stranke plebiscita sprva niso želele. Vladajoči koaliciji so očitali, da je odločitev sprejela sama in da je celo določila datum plebiscita, da torej "strankarski parlament" diktira pogoje "pravemu parlamentu". Posredovalno vlogo med strankami je prevzel predsednik predsedstva Milan Kučan. Na sestanku predstavnikov parlamentarnih strank, 14. novembra 1990, so se načelno uspeli dogovoriti o izvedbi plebiscita. Sklenili so "politično premirje", ostala pa je odprta še vrsta konkretnih vprašanj. O teh so se predstavniki strank pogovarjali deloma direktno, deloma pa prek poslanskih klubov in ustavne komisije v skupščini, ki je o osnutku zakona razpravljala štirikrat (13. 11. 1990, 21. 11. 1990, 23. 11. 1990 in 6. 12. 1990). Šele tik pred sejo vseh treh zborov skupščine, 6. decembra 1990, so stranke dosegle soglasje in podpisale sporazum, za dogovor med njimi pa se je zlasti angažirala Spomenka Hribar. Zakon o plebiscitu je bil sprejet z 203 glasov za, nobenim proti in s štirimi vzdržanimi. Pred glasanjem pa so posamezni poslanci iz desničarskih vrst, kljub temu, da so njihove stranke podpisale sporazum, še skušali spremeniti sklep, da je plebiscit uspešen, če glasuje zanj

večina vseh volilnih upravičencev.¹⁴¹ Pri tem so kritizirali opozicijske stranke, češ da so z vztrajanjem pri tako visokih zahtevi želele plebiscit izničiti. *“Čedalje bolj sem prepričan, da del opozicije s plebiscitom ne misli iskreno. So za plebiscit, niso pa za njegov pozitiven izid... To kar sedaj predlaga opozicija in na žalost, kar je sprejelo tudi predsedstvo in vlada, je po mojem mnenju neodgovorno igrakanje z usodo slovenskega naroda in vseh prebivalcev Slovenije. Predlog, ki ga imamo sedaj pred seboj...vodi do diktata manjšine nad večino. Primer: glasuje 65% volilnih upravičencev. To je lahko dosti realno; to bo pozimi, sneg, stari ljudje, ljudje, ki so odpotovali in še morda kaj drugega. In se 75% ljudi izreče “za” samostojno Slovenijo, vendar to znese 48, 75%. Skratka, ni samostojne Slovenije, je še naprej Jugoslavija...”*, je npr. govoril poslanec Anton Tomažič. Pritrjeval mu je Hubert Požarnik:

“Poglejmo samo, kaj pišejo in govorijo opozicijski poslanci v javnosti. Učinek njihovih nastopov v javnosti je en sam. Z njimi skušajo ustvariti v ljudeh dvome, bojazni, apatijo, malodušje, v skupščini pa skušajo doseči pogoje in merila za izvedbo in uspeh plebiscita, ki realno zmanjšujejo možnosti, da bi tudi uspel... Pozivam poslance opozicije in njihove stranke, da takoj prenehajo s svojim trgovanjem s pesimizmom in širjenjem defetizma v javnosti in da prevzamejo vso odgovornost za njegov neuspeh.” Odgovor opozicije je bil, da sprejema odgovornost za uspešno izvedbo plebiscita (Miran Potrč) in da *“...če nimamo poguma, da verjamemo lastnemu narodu, nismo vredni da sedimo v skupščini, vladi in predsedstvu in lahko vse skupaj spokamo kovčke in gremo domov.”* (Jaša Zlobec). Plebiscit je kritiziral tudi poslanec jugoslovanske armade Milan Aksentijević, ki je za prebivalce drugih republik, živeče v Sloveniji (večinoma ekonomske emigrante iz obdobja po drugi svetovni vojni, nacionalno mešane in razpršene po raznih industrijskih središčih) zahteval enak status, kot sta ga uživali avtohtoni (in že stoletja strnjeno naseljeni) madžarska in italijanska manjšina.¹⁴² Tovrstni predlogi so bili zavrnjeni, plebiscit pa je uspel (glasovanja se je udeležilo kar 93,2% volilnih upravičencev, za samostojnost pa je glasovalo 88,2% volilnih upravičencev).

Stališče Evropske skupnosti, ZDA in drugih pomembnih držav do plebiscita je bilo negativno, zato se uradni predstavniki mednarodnih institucij in posameznih držav plebiscita niso udeležili.

Iz “dogovorne ekonomije” v kapitalizem

Zadnja socialistična vlada, Šinigojev izvršni svet, v temelje sistema ni mogel kaj dosti posegati. Skušal je ravnati pragmatično in znotraj obstoječega jugoslovanskega sistema iskati rešitve za slovenske probleme. Eno od perečih vprašanj, s katerimi se je soočal proti koncu svojega mandata, je bila srbska gospodarska vojna proti Sloveniji. Po anketi Gospo-

¹⁴¹ V končni verziji razglasa vsem volivcem, ki je bila sprejeta, je zapisano, da bo odločitev za samostojno in neodvisno državo Republiko Slovenijo sprejeta, če bo zanjo glasovala večina vseh volivcev; da republika Slovenija kot samostojna država ne bo več združena v zvezno državo SFRJ; da se postopna uresničitev statusa Slovenije uredi z ustavnim aktom za izvedbo ustavne odločitve, sprejete na plebiscitu, z novo ustavo in ustavnim zakonom za uvedbo ustave; da bo Slovenija kot samostojna in neodvisna država lahko sklepala meddržavne pogodbe vključno s konfederalno pogodbo z državami drugih jugoslovanskih narodov; da bo na plebiscitu sprejeta odločitev zavezovala skupščino, da v šestih mesecih sprejme vse potrebne akte in ukrepe, ki so potrebni, da Slovenija prevzame izvrševanje pravic, ki jih je prenesla na organe SFRJ in da hkrati začne pogajanja z drugimi republikami SFRJ o pravnem nasledstvu SFRJ in o bodoči ureditvi medsebojnih odnosov po načelih mednarodnega prava, vključno s ponudbo konfederalne pogodbe.

¹⁴² Vse razprave so citirane oz. povzete po Magnetogramu 11. skupne seje vseh zborov Skupščine Republike Slovenije, 6. 12. 1990, Arhiv Državnega zbora Republike Slovenije.

darske zbornice Slovenije je 229 srbskih podjetij prekinilo odnose s slovenskimi podjetji, zlasti pa je bil prizadet izvoz tekstila, pohištva, bele tehnike, elektro aparatov, kozmetike in živilske industrije.¹⁴³ Slovenska stran je na blokado odgovorila na več ravneh, vendar brez večjih učinkov. Izkušnja s srbsko blokado se je (poleg drugih izkušenj v odnosu s federacijo) izrazila v amandmajih k slovenski ustavi, sprejetimi v slovenski skupščini septembra 1989, ki so pomemben del namenjali ekonomski suverenosti, s čimer se je začel proces osamosvajanja tudi na gospodarskem področju.

Še pred koncem mandata je izvršni svet po nalogu skupščine izdelal projekt uveljavitve konfederalnega položaja Slovenije v Jugoslaviji, čeprav mu je bilo jasno, da se bo s tem problemom ukvarjala nova politična opcija (precej od zapisanih predlogov je potem prišlo v osamosvojitvene projekte). V zasluge si je v zaključnem poročilu izvršni svet pripisal, da je s svojim delom *"soustvarjal pravočasen in miren prehod v večstrankarski politični sistem, ki je temelj za novo demokratično upravljanje družbe"*.¹⁴⁴

Predaja oblasti je res potekala dokaj korektno, novi podpredsednik vlade, zadolžen za gospodarske zadeve dr. Jože Mencinger pa je bil nad zatečenim stanjem zgrožen in vlada ga je v raznih papirjih označevala za *"katastrofalno"*.

Markovićeve gospodarske reforme

Po kolektivnem odstopu zvezne vlade Branka Mikulića, 30. decembra 1988, (prvem v zgodovini socialistične Jugoslavije) in nastopu novega premiera Anteja Markovića, marca 1989, je stekel resnejši poskus gospodarske reforme.¹⁴⁵ Marković je s pomočjo zahodnih držav in podporo tujih finančnih institucij do konca leta 1990, ko je predložil reformni program, že dosegel nekaj uspehov, saj se je zunanja likvidnost Jugoslavije popravila, devizne rezerve so dosegle 5,8 milijarde dolarjev, skupen dolg pa je bil z več kot dvajset zmanjšan na 16,2 milijarde dolarjev. Osnovni problem ekonomske politike pa je ostajala hiperinflacija, ki od decembra 1988 do decembra 1989 znašala že okrog 2700%.

Celovit program je Marković predstavil sredi decembra. Program bi moral zagotoviti kar najbolj popolno funkcioniranje tržišča blaga, kapitala in dela, za kar pa bi bilo treba izvesti tudi politične reforme in vzpostaviti pravno državo (med drugim razdelitev oblasti na zakonodajno, izvršno in sodno). Reforma naj bi zagotovila enakopravnost vseh oblik lastnine, opredelila naslovnika lastnine in omogočila transformacijo ene oblike lastnine v drugo.

Ceprav je bil Marković velik optimist, se je zavedal velikih težav, ki so bile tako materialne kot politične narave. Raven družbenega proizvoda Jugoslavije je bila pod 3000 dolarji na prebivalca, velik del družbenega proizvoda pa je šel za odplačevanje obresti od dolgov in glavnice, ni bilo dovolj akumulacije, ki bi jo lahko pridobili le s tujimi vlaganji. Omejitve so bile v gospodarski strukturi, ki je imela velik presežek zaposlenih, nizko produktivnost in je bila zasnovana v glavnem na velikih nefleksibilnih podjetjih, ta pa niso bila zmožna učinkovito spremljati sprememb na svetovnem trgu. Trgovina je popolnoma neprilagojena tržnim osnovam gospodarjenja. Jasno je bilo, da bo nujna likvidacija

¹⁴³ Gospodarske krize in Slovenci, str.195.

¹⁴⁴ Poročilo o glavnih smereh delovanja izvršnega sveta v mandatnem obdobju 1986 – 1990, 5. maj 1990, Arhiv vlade Republike Slovenije, objavljeno v knjigi Od kapitalizma do kapitalizma.

¹⁴⁵ Program ekonomske reforme i mere za njegovo realizaciju u 1990 godini, objavljeno v knjigi Ekonomska reforma i njeni zakoni, Beograd, Savezo izvršno veće- Sekretariat za informacije, 1990, str. 5–44.

pomembnega dela podjetij, kar bo za sabo potegnilo povečevanje nezaposlenosti in s tem velike socialne pretese. Hujše kot gospodarske pa so bile politične ovire. Jugoslavijo je obvladovala ideološko zadržta politična nomenklatura, miselno in eksistenčno vezana na socializem enopartijskega tipa, ki je ohranjala odločilen vpliv na gospodarstvo in ni želela reform, poleg tega pa so bila nacionalna nasprotja že tako zaostrena, da je Jugoslavija kot celota praktično funkcionirala samo še navzven.

Slovenci in Markovičev program

V Sloveniji so imeli na Markovičev program na vseh ravneh veliko pomislekov, zlasti kar zadeva koncentracijo pooblastil v Zveznem izvršnem svetu (ZIS) in v Narodni banki Jugoslavije (NBJ). V programu so tudi videli možnost za organizirano, zavestno in načrtno prerazporejanje vseh notranjih in še večjega (dodatnega) dela zunanjih dolgov. Jasno je bilo, da se dolгови od dejanskih dolžnikov ne dajo izterjati in da bodo glavno breme nosili plačilno sposobni, to je razvitejši del države. Ker je bilo temeljno načelo financiranja federacije, po kriteriju deleža v družbenem proizvodu oz. narodnem dohodku preneseno tudi na pokrivanje dolgov in izgub, je bilo jasno, da bo s tem večje breme za reformo padlo na najbolj razvite. Med pripombami na Markovičev program iz Slovenije so bila tudi mnenja, da ne bo zmožni zagotoviti neodvisne vloge Narodne banke Jugoslavije, da ohranja državni monopol nad devizami, da v programu niso definirani vsi učinki, in da je zato temeljni cilj, to je popolna ustavitev inflacije, težko dosegljiv, zaradi mnogih odprtih ali šibkih točk pa je uspeh programa nejasen.¹⁴⁶

Ekonomisti so (nekaj kasneje) izražali dvom tudi v konkretne Markovičeve poteze, zlasti spektakularno uvedbo t.i. konvertibilnega dinarja, ker se jim je tečaj zdel v odnosu do nemške marke prenizek. Kljub vsem pripombam je slovenska skupščina Markovičev program sprejela, vendar s pripombo, da se bo program lahko uresničil le v razmerah doslednega spoštovanja ustavnosti in zakonitosti ter v atmosferi razuma in zaupanja v njegove nosilce: *“Skupščina SR Slovenije ugotavlja, da je sprejemanje in izvajanje predlaganega programa zadnja prilika, da se v okviru institucij sistema in veljavnih zakonov v Jugoslaviji oblikujejo skupna izhodišča za reševanje jugoslovanske krize. Nesprejem ali neuspešnost programa terja od pristojnih organov v SR Sloveniji pripravo konkretnih predlogov za zagotovitev politične in ekonomske suverenosti SR Slovenije in njen razvoj.”*¹⁴⁷

Markovičev ekonomski program je v osnovi temeljil na restriktivni denarni in davčni politiki, liberalizaciji cen in trga, omejevanju rasti plač in na fiksnem tečaju. Kljub temu da je imel podporo mednarodnih finančnih organizacij in zahodnih vlad, je zaradi kaotičnih jugoslovanskih razmer in nasprotovanju, že jeseni leta 1990 njegov program propadel.

¹⁴⁶ Narodna banka Slovenije, Mnenje k programu ekonomske reforme i mere za njegovo realizacijo u 1990 godini, ZIS, Beograd, 16. 12. 1989. Podobna ali še bolj kritična stališča so izražali Gospodarska zbornica Slovenije, vlada in posamezni ekonomski strokovnjaki.

¹⁴⁷ Od kapitalizma do kapitalizma, str. 200.

Ekonomska politika Demosa: privatizacijski spopadi in osamosvajanje

S podporo Markovičevemu programu je nekaj časa kljub dvomom nadaljevala tudi Demosova vlada. Od Markovića je junija 1990 zahtevala, da devalvira dinar, na kar pa ta (zaradi tedaj visokega pritoka deviz, psiholoških in drugih razlogov) ni pristal. Zvezna vlada je precenjeni dinar v razmerju 1:9 devalvirala šele januarja 1991. Razmere so se nato hitro spremenile in devizni trg je že jeseni 1990 nehal funkcionirati (vlada je najprej omejila nakup deviz, nato pa ga je ukinila). Od oktobra dalje je slovenska vlada Markovičev program nehala podpirati oz. se mu je skušala izogibati na legalen način. Oktobra so se namreč zaradi zasedbe štaba TO v Ljubljani s strani JLA močno zaostrele razmere med Slovenijo in federacijo, ljudje pa so začeli množično dvigovati devize, ta trend pa se je po plebiscitu novembra 1990 še stopnjeval.¹⁴⁸ Po ocenah vodilnega slovenskega makroekonoma in tedanjega podpredsednika vlade dr. Jožeta Mencingerja je Jugoslavija ekonomsko nehala obstajati v drugi polovici leta 1990. Zato so se poleti 1990 začela razmišljanja o možnostih denarne osamosvojitve Slovenije (prvo besedilo je napisal Sveto Kobal), oktobra pa so se štirje ministri z gospodarskega področja (Maks Bastl, dr. Marko Kranjec, dr. Jože Mencinger, Izidor Rejc) in predsednik vlade Lojze Peterle dogovorili za tiskanje slovenskega denarja. Prvi zasilni bankovci (tiskani v Sloveniji) so bili pripravljeni že decembra, vendar je denar (v novi obliki kot tolar) zaradi vrste okoliščin (tudi vojne) prišel v obtok šele po dejanski osamosvojitvi, oktobra 1991 (vmes je maja 1991 kot zasilni ukrep slovenska vlada uvedla tudi "slovenski eku" – seku, ki pa potem ni zaživel). Sicer pa je Slovenija v času, ko je Mencinger vodil ekonomski del vlade, v odnosu do zvezne vlade ravnala relativno pošteno tudi potem, ko je ni več podpirala: od zvezne vlade je zahtevala ukrepe, ki so se ji zdeli nujni in vnaprej napovedala, kakšne ukrepe za zaščito slovenskega gospodarstva bo sama sprejela, če zvezna vlada njenih predlogov in zahtev ne bo upoštevala. Na drugi strani je Marković številne slovenske ukrepe toleriral, tudi v prepričanju, da se bodo kasneje uveljavili v vsej Jugoslaviji. Mencinger sam v dogovarjanju z zvezno vlado tudi ni hotel podpisati ničesar, za kar ni bil prepričan, da bo mogel uresničiti, medtem ko je bil njegov naslednik dr. Andrej Ocvirk glede tega precej manj občutljiv.

Dokončen razpad jugoslovanskega finančnega sistema je pomenil "vdor" srbskih oblasti v jugoslovanski bančni sistem, konec leta 1990. S pomočjo srbskih bank si je Srbija od Narodne banke Jugoslavije "*sposodila*" 1,4 milijarde dolarjev (polovico načrtovanih skupnih kreditov iz primarne emisije za vse jugoslovanske banke v letu 1991). "Tehnično" je bila stvar izpeljana tako, da so srbske banke obvezne rezerve, dodeljene s strani NBJ, ki bi jih zaradi stabilnosti sistema morale držati oz. dajati v obtok po navodilih NBJ, spremenile v kredite za srbske institucije in podjetja (v Srbiji je bil tedaj predvolilni čas in Milošević je potreboval denar za pokojnine in plače), s tem pa se je močno povečala količina denarja v obtoku. Marković je sicer nato zahteval, da Srbija denar vrne NBJ, ni pa sprejel nobenih konkretnih ukrepov, da bi se to res zgodilo.

Slovenska gospodarska politika se je začela spreminjati po zmagi Demosa na volitvah, marca 1990. Program nove vlade je izhajal iz dolgoročnih ukrepov in iz tedanjih razmer, ki jih je nova vlada ocenila zelo kritično: "*Počasno zmanjševanje produkcije, ki po desetletni stagnaciji traja že od sredine preteklega leta, se je v začetku letošnjega leta prevesilo v hiter padec. V naslednjih mesecih moremo pričakovati zlom slovenskega gospodarstva, propad posameznih delov, množico stečajev, desetisoče brezposelnih in socialne stiske,*"

¹⁴⁸ Razgovor pisca z dr. Jožetom Mencingerjem, 26. 6. 1998.

je bilo zapisano v programskih usmeritvah nove Demosove vlade.¹⁴⁹ Vlada je ocenjevala, da je družbena lastnina prešla v "last" posameznikov, ki jim je politična pripadnost in ne strokovnost omogočila vodilna mesta v gospodarstvu, da je "velika uspešnost" slovenskega gospodarstva samoljubna utvara, da je uspešnejše le v primerjavi z drugimi socialističnimi gospodarstvi, ne pa z evropskimi. Čeprav so možnosti za prehod v sodobno tržno gospodarstvo večje kot pri drugih socialističnih državah, pa se krizi ne bo mogoče izogniti. Kar zadeva jugoslovanski okvir, je vlada menila, da je slovensko gospodarstvo sposobno za življenje brez jugoslovanskega, vendar bi bila cena prekinitve gospodarskih tokov visoka.

Gospodarsko osamosvajanje so vodilni ekonomisti zaradi močne navezanosti slovenskega gospodarstva na jugoslovanski trg načrtovali dolgoročno in s previdno zadržanostjo, rešitev pa po pričevanju dr. Jožeta Mencingerja hkrati z ustvarjanjem normalnega ekonomskega sistema iskali predvsem v okviru asimetrične federacije ali konfederacije.

Vladnemu programu sta glavni pečat dala podpredsednik vlade dr. Jože Mencinger in finančni minister dr. Marko Kranjec. Mencinger je izhajal iz keynesijanskega modela, poudarjal je socialno noto tržnega gospodarstva, pri privatizaciji pa se je precej naslonil na Markovičev model, ki je tedaj že doživljal kritike.¹⁵⁰ Različna podjetja naj bi iskala različne rešitve, privatizacija in denacionalizacija naj bi se izpeljali postopoma. Mencinger je bil proti skladom in zastojni delitvi certifikatov, osnovni namen privatizacije naj bi bila dokapitalizacija, ne pa delitev. Menil je tudi, da je treba breme tranzicije in gospodarskega osamosvajanja prerazporediti na premožnejše sloje prebivalstva.¹⁵¹ Mnogi novi politiki se s takšno usmeritvijo niso strinjali. Zato so sprva predvsem v Demosu, nato pa tudi v vladi, v zvezi s finančno in gospodarsko politiko potekala tudi močna notranja trenja. Od Mencingerja so zahtevali, da odstavlja "rdeče" direktorje in mu nato očitali, da jih ščiti, ker tega ni počel, nekateri vplivni Demosovi politiki pa so tudi menili, da ni preveč zagret za osamosvajanje. Glavna razhajanja so se pojavila zaradi privatizacije, kjer je obstajalo več modelov, na koncu pa je prišlo do konflikta med t.i. Mencingerjevim modelom in modelom dr. Jeffreya Sachsa. Dr. Jeffery Sachs je v stik s slovensko vlado prišel s posredovanjem dr. Janeza Drnovška konec leta 1990, nato pa ga je vlada najela kot svetovalca.¹⁵²

¹⁴⁹ Programske usmeritve Izvršnega sveta Skupščine republike Slovenije, 22. maj 1990, Arhiv vlade Republike Slovenije.

¹⁵⁰ Dr. Mencinger je za podpredsednika vlade prišel kot kandidat Socialdemokratske stranke in za nekakšno uravnoteženje z ministri iz vrst Slovenske demokratične zveze, ki jih je bilo po mnenju drugih Demosovih strank preveč (sicer je na to mesto močno pretendiral tudi mag. Marjan Cerar). Mencinger je svojo kandidaturo pogojeval s tem, da mesto finančnega ministra prevzame dr. Kranjec (Razgovor pisca z dr. Jožetom Mencingerjem, 26. 6. 1998).

¹⁵¹ Dr. Jože Mencinger, podpredsednik IS za gospodarstvo: Okviri gospodarske politike v letu 1991, 5. februar 1991, Arhiv vlade Republike Slovenije.

¹⁵² Poleg Sachsa je imel predsednik vlade Alojz Peterle tudi sam ekipo svetovalcev iz emigrantskih krogov (dr. Jože Bernik, dr. Marko Kremžar, dr. Boris Pleskovič), ki se je s privatizacijo ukvarjala brez vednosti gospodarskega dela vlade. Sachsova skupina in gospodarski del vlade sta se v začetku leta 1991 večkrat sestala, vendar je med obema skupinama začelo prihajati do razhajanj. Sachs je potem reagiral s posebnim pismom Mencingerju, Kranjcu, Drnovšku in Pleskoviču, 21. marca 1991, potem ko je bil zakon o privatizaciji v parlamentu že v drugem branju in zahteval pojasnila, zakaj njegova stališča niso upoštevana. 16. aprila je nato prišlo v vili Podrožnik do sestanka Sachsa, Bernika, Kremžarja in Mencingerja, ki pa ni dal rezultata. Lojze Peterle je nato člane vlade na 75. seji, 17. 4. 1991, obvestil o različnih pogledih Sachsa in Mencingerja (Mencinger je bil tedaj na službeni poti v Luksemburgu) in jim naslednji dan, 18. aprila, dostavil Sachsov projekt. O Sachsovem modelu je razpravljalo tudi vodstvo Demosa. Sachs je še isti dan, kot je bila seja vlade, članom vlade predstavil svoj projekt, 19. maja pa je o svojih pripombah na Mencingerjev model privatizacije in denacionalizacije govoril tudi v skupščini. Mencinger je po vrnitvi napisal odstopno izjavo. Bučar, Janša, Rupel in Bavčar, malo manj zagreto pa tudi Pučnik so ga skušali prepričati, naj odstop umakne, vendar je vztrajal in 22. aprila je Peterle njegov odstop sprejel. Za njim je odstopil tudi dr. Marko Kranjec, skupščina pa je oba odstopa sprejela 8. maja 1991.

Sachs je izhajal iz stališča, da se morajo vsi glavni ekonomski ukrepi izvesti sočasno. Denarno neodvisnost naj bi dosegli z vzpostavitvijo nujnih finančnih institucij in zamenjavo slovenske valute (takrat se je govorilo še o lipi), pri čemer je Sachs (v nasprotju s Kranjcem in Mencingerjem) vztrajal pri fiksnem tečaju nove valute. Zamenjane dinarje naj bi po njegovem enostavno porabili za financiranje slovenskih obveznosti v zveznem proračunu. Država naj bi hkrati izvedla gospodarsko rekonstrukcijo, sanacijo bančnega sistema, privatizacijo in finančno ozdravitev slabih podjetij. Privatizacija bi hkrati zajela največja podjetja (to je taka z več kot petsto zaposlenimi) in naj bi se izvedla po enakem modelu za vse, vendar naj bi tekla po dveh tirih: po enem za zdrava podjetja in po drugem za slaba (ta bi bila razdeljena v tri različne skupine: taka, ki gredo v stečaj, taka, ki se rekonstruirajo, in taka, ki določeni čas *"mirujejo"*). Glavni titular družbene lastnine bi postala država, ki bi v prehodnem obdobju tudi imenovala direktorje oz. upravne odbore. Notranji odkup bi bil omejen, delavci in management bi lahko pokupili največ 15% delnic, vendar brez glasovalne pravice. Vse druge delnice bi bile dane Skladu za razvoj, ta pa bi jih plasiral dalje v Pokojninski sklad (15 do 20%), Ljubljansko banko in njene podružnice (5 do 10%) in razne investicijske družbe oz. fonde (štiri do pet, ki bi jih ustanovile domače ali tuje investicijske skupine), v katerih bi svoje deleže dobili vsi Slovenci. Takšen sistem bi po Sachsovem mnenju onemogočil, da bi stare managerske strukture dobile legalno kontrolo v vseh večjih podjetjih, politično pa bi bil za oblasti zelo ugoden, saj bi jim brezplačna delitev delnic (okrog 30% v največjih podjetjih) dvignila popularnost. Okrog 25% delnic bi Razvojni sklad prodal tujim in domačim investitorjem. V največjih podjetjih bi tako na koncu imeli kontrolo predstavniki države, bank, raznih skladov in pokojninskega sklada, ne pa notranji delničarji.¹⁵³

Sachsu je bilo veliko do tega, da vsaj v eni državi pokaže uspešnost svojega modela, saj je doživljal neuspehe v drugih postsocialističnih državah, Slovenija pa je bila kot majhna in relativno razvita mnogo bolj obvladljiva in zato primerna za *"eksperiment"*. Sachsova ekipa se je celo odrekala honorarju (čeprav so stroški za njegovo delo slovensko vlado kljub temu stali nekaj sto tisoč dolarjev). Njegov model je bil blizu prizadevanjem dela Demosove koalicije, ki je želel (podobno kot se je to zgodilo na Hrvaškem in v nekaterih drugih postsocialističnih državah) politično oblast izkoristiti tudi za prevzem oblasti nad gospodarstvom (čemur Mencinger ni bil naklonjen) in čim bolj širokogrudno in v naravi vrniti nacionalizirano premoženje. O tem je vodstvo Demosa razpravljalo na več sestankih.

Po Mencingerjevem odstopu je pri privatizaciji po številnih kompromisih in dopolnilih zakona na koncu prevladal neke vrste vmesni model med Mencingerjevim in Sachsovim (deloma tudi zato, ker Sachsove zamisli o enkratni, ne pa postopni izvedbi privatizacije realno ni bilo mogoče uresničiti, proces osamosvajanja pa je bil odvisen od konkretnih razmer in se ni mogel izvesti po zamišljenem idealnem modelu). Drugače pa je bilo z denacionalizacijo, kjer je bil sprejeti zakon precej bliže modelu, ki ga je zagovarjal desni spekter Demosove koalicije.

Proces osamosvajanja na gospodarskem področju je konec leta 1990 in v prvih mesecih leta 1991 sicer precej zastajal in je bil podrejen vprašanju lastninjenja in denacionalizacije. Še 5. junija 1990 je novi finančni minister Dušan Šešok poslance in javnost močno razburil s trditvijo, da se bo Slovenija normativno sicer osamosvojila, dejanske osamosvojitve pa še dolgo ne bo. Zaradi kritik na račun predsednika Peterleta, da se vlada preveč lagodno pripravlja na osamosvojitve, je bil nekaj pred tem, sredi aprila, imenovan projek-

¹⁵³ A program for Economic Sovereignty and Reconstructing of Slovenia, A proposed Policy Framework, March 21. 1991, Arhiv vlade Republike Slovenije. V slovenskem jeziku je ta dokument objavljen v knjigi Od kapitalizma do kapitalizma, str. 628–640.

tni svet, ki je začel pripravljati integralni projekt osamosvojitve. Projekt je bil sestavljen iz štirinajstih delov (razdruževanje, gospodarski sistem, gospodarski odnosi s tujino, finančne povezave s tujino, zunanje zadeve, sodelovanje z republikami, preskrba, infrastruktura, industrija, meje, obramba, zakonodaja, mediji, razno). V projektnem svetu in v zvezi z njim so potekali ostri politični boji, vendar se je metoda izkazala za uspešno, saj je povezala delo ministrstev in ga pospešila tam, kjer je zastajalo. Projektni svet je formalno vodil najprej Lojze Peterle kot predsednik vlade, dejansko pa Igor Bavčar, ki je nato vodenje prevzel tudi formalno, v njem so bili ministri ključnih resorjev, za koordinacijo je skrbela Olga Jakhel.¹⁵⁴

Glavne značilnosti družbenih sprememb v osemdesetih

Politične in družbene spremembe v osemdesetih letih so se dogajale v kontekstu globalne krize komunizma, razpadanja bipolarne delitve sveta, razpadanja Sovjetske zveze in globoke politične, mednacionalne in ekonomske krize v Jugoslaviji. Brez zunanjih sprememb bi se procesi poimenovani "*slovenska pomlad*" verjetno končali s porazom alternativnih gibanj in prisilnim odhodom reformističnih oblasti v Sloveniji s političnega prizorišča.

Posebnost slovenskih razmer je bila, da je bil politični prostor zaradi bolj demokratične (samoupravne) oblike socializma bolj odprt za kroženje idej in srečevanje oblasti in opozicije kot je to značilno za vzhodnoevropske države, obstajale pa so tudi "*vmesne*" organizacije, ki so omogočale neke vrste most med opozicijo in oblastjo (ZSMS, SZDL) ali pa srečevanja predstavnikov enih in drugih ob strokovnih vprašanjih (strokovna društva kot so Društvo slovenskih pisateljev, Sociološko društvo, Politološko društvo, na specifični način tudi Marksistični center CK ZKS). Nekatera društva so pred nastankom strank predstavljala neke vrste nadomestek za stranke.

Do srede osemdesetih let se je v obliki raznih alternativnih gibanj razvila močna civilna družba, ki je imela pionirsko vlogo pri procesih demokratizacije v Sloveniji. K širjenju svobode javne besede je veliko prispeval tisk, zlasti mladinski (revija Mladina) in študentski ter opozicijske revije.

Od srede osemdesetih let dalje sta se procesa demokratizacije družbe in nacionalne emancipacije tesno prepletala. Pobudo pri artikuliranju nacionalnega programa je imela intelektualna opozicija zbrana okrog raznih revij, zlasti Nove revije.

V drugi polovici osemdesetih let je v zvezi komunistov prevladala reformistična struja, ki je postopoma prevzemala ideje opozicije. Dejavnost opozicije je skušala zavarovati pred posegi beograjskih oblasti (ter s tem zaščititi tudi sebe), hkrati pa uresničiti temeljne točke nacionalnega programa, ki se je tako pri opoziciji kot v odnosu do Jugoslavije v glavnem ustalil pri zahtevi po konfederativnem statusu Slovenije. Taka politika je omogočila mehek prehod iz enostrankarskega v večstrankarski sistem in postopne priprave na osamosvojitve.

Oblast se je ravnala po načelu legalitete (upoštevanja veljavne zakonodaje in uveljavljanja sprememb zgolj na osnovi sprejetih novih pravnih aktov). Opozicija je sicer obla-

¹⁵⁴ 26. junija 1991 je bil Projektni svet razpuščen in nato avgusta znova oživljen, deloval je do konca leta 1991, po mednarodnem priznanju Slovenije je z delovanjem prenehal, čeprav formalno ni bil ukinjen (razgovor z Olgo Jakhel, 17. 4. 1997, Kronika dela na integralnem projektu osamosvojitve Slovenije, poročila ob posameznih fazah izvajanja projekta in druga gradiva v zvezi s projektom, osebni arhiv Olge Jakhel).

stem oporekala legitimnost (ne pa tudi legalnost), vendar je to načelo (razen nekaj izjem ob procesu proti četverici) v svoji dejavnosti upoštevala. To je omogočilo vzpostavitev dokaj transparentnih pravil igre.

Z nastankom strank je začela izginjati civilna družba, ki je največjo moč pokazala v času dejavnosti Odbora za varstvo človekovih pravic. Opozicijske stranke so se sicer povezale v predvolilno koalicijo, vendar je njihova heterogenost ostala in ni prišlo do dominacije ene politične opcije kot npr. na Hrvaškem s Hrvatsko demokratsko zajednico (HDZ). Oblast (nekdanje družbenopolitične organizacije), se ni povezala (kot npr. v Srbiji, kjer sta se zveza komunistov in SZDL združili v socialistično stranko) in tudi ni skušala razbiti opozicije, čeprav je za to imela na voljo sredstva.

Rezultati volitev so vzpostavili krhko ravnotežje, ki je tako oblast kot opozicijo sililo v sodelovanje in iskanje kompromisov. To je bilo pozitivno, saj so stranke zmogle enotnost v ključnih trenutkih osamosvajanja. Negativna plat tega razvoja se je pokazala po osamosvojitvi, ko so stranke svoje interese začele postavljati pred nacionalne, kar je v devetdesetih letih pripeljalo do partitokracije, ki je (podobno kot v Italiji) postala ena od temeljnih značilnosti slovenskega političnega dogajanja.

Summary

Slovenes in the 1980s

Božo Repe

Political and social changes in the 1980s occurred amidst the global crisis of communism, the disintegration of the bipolar division of the world, the disintegration of the Soviet Union, and a deep political, national and economic crisis in Yugoslavia. Had these changes not occurred, the so-called "Slovene Spring" would have ended with the defeat of the alternative movements and a forced leaving of the reformist Slovene government from the political arena. What was specific for the circumstances in Slovenia was that due to a more democratic (self-managing) form of socialism its political space was more open for new ideas and for the dialogue between the official government and the opposition than in other East European countries. There were also the so-called "middle" organisations which formed a bridge between the opposition and the government (ZSMS/Slovene Socialist Youth Union, SZDL/Socialist Union of the Working People). Representatives of both sides also met in professional associations such as the Slovene Writers' Association, the Politological Society, even the Marxist Centre of the Central Committee of the League of Communist of Slovenia. In the period before the formation of other parties some of Alliances represented a kind of substitute for parties which were established later on.

By the middle of the 1980s Slovenia had a strong civil society consisting of different alternative movements which played a pioneer role in the process of democratisation in Slovenia. Printed media, especially *Mladina*/Youth, a periodical for the young, as well as student publications and periodicals of the opposition greatly contributed to the propagation of the idea of free speech. From the middle of the 1980s the processes of the democratisation of the Slovene society and the national emancipation were closely intertwined. The national program was initiated by the intellectual opposition associated with different periodicals, especially with *Nova revija*/New Magazine. In the second part of the 1980s the reformist orientation prevailed in the League of Communists of Slovenia which gradually took into account the ideas of the opposition. It tried to protect the activities of the opposition (hereby protecting itself as well) from the Yugoslav authorities in Belgrade, and at the same time accomplish the basic goals of the national program which was mainly centred on the demand of the confederal status of Slovenia within the state of Yugoslavia. Such politics enabled a soft transition from the one-party to the multiparty system and a gradual preparation to secede from Yugoslavia.

The authorities respected the principle of legality (acting upon the currently valid legislation and introducing changes only on the basis of the adopted new legislation). Save for certain exceptions during

the trial against the Ljubljana Four the opposition allowed for this principle in its activities even though it opposed the legitimacy (but not the legality) of the Slovene authorities. This enabled the formation of clear, unequivocal rules of the game.

The appearance of new parties caused the disappearance of the civil society which exhibited its greatest strength during the activities of the Committee for the Protection of Human Rights. Even though oppositional parties formed a pre-election coalition, they remained heterogeneous. Unlike Croatia with its Croatian Democratic Union/HDZ, Slovenia experienced no domination of only one political option. Nor did the Slovene authorities of the time (former socio-political organisations) form a union (which occurred in Serbia where the League of Communist and the Socialist Union of the Working People united into the Socialist Party), trying to break the opposition, even though they had the necessary means to do so.

Election results restored a fragile balance which forced the government and the opposition alike to co-operate and to look for a compromise. This enabled the parties to act in unison in the key moments of independent process. The negative side of this development emerged after Slovenia's independence when parties started to place their own interests before the national ones, which led to partitocratization; like in Italy, this became one of the basic characteristics of the political life in Slovenia.

Kazalo

Zaton Titoizma	3
Navajanje na življenje brez socialističnega monarha	5
Federalni center brez vsebine	9
Gospodarska kriza	10
Rušenje ustavne ureditve	13
Sovraštva in zavezništva	16
Hudournik družbene kritike	18
Odgovor oblasti	21
Odnos Slovencev do federacije	22
Oblast in opozicija v Sloveniji do leta 1987	30
Boj za oblast	38
Proces proti četverici in ustanovitev Odbora za varstvo človekovih pravic	38
Odbor za varstvo človekovih pravic	46
Formiranje opozicijskega ustavnega loka, ustavni boj,	47
Nastanek političnih zvez	50
Iskanje konsenza med oblastmi in opozicijo	51
Majniška deklaracija, temeljna listina	52
Amandmaji na slovensko ustavo	54
Neuspela okrogla miza	58
Nastanek Demosa, oblikovanje predvolilnega političnega prostora	58
Zveza komunistov Slovenije – ustvariti »novo v starem«	62
Demos na oblasti	67
Plebiscit	70
Iz »dogovorne ekonomije« v kapitalizem	74
Markovićeve gospodarske reforme	75
Slovenci in Markovičev program	76
Ekonomska politika Demosa: privatizacijski spopadi in osamosvajanje	77
Glavne značilnosti družbenih sprememb v osemdesetih	80
Summary	81

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi *Zgodovinskega časopisa* (SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, telefon + 1 / 2411-200, e-pošta zgodovinski.casopis@uni-lj.si) lahko naročite še vse zvezke knjižne zbirke ZČ.

1. Franc Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje. 1980, 44 str. – 320 SIT.
2. Franc Šebjanič: Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786). 1982 (ponatis 1999), 28 str. – 320 SIT.
3. Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem. 1987, 136 str. – 960 SIT.
4. Dušan Kos: Bela Krajina v poznem srednjem veku. 1987, 76 str. – 600 SIT.
5. Janez Cvirn: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštava 1861–1907. 1988, 88 str. – 640 SIT.
6. Predrag Belić: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546–1569). 1989, 40 str. – 320 SIT.
7. Marta Verginella: Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju. 1990, 36 str. – 220 SIT.
8. Rajko Bratož: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja. 1990, 72 str. + pril. – 500 SIT.
9. Petra Svoljšak: Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno. 1991, 56 str. – 400 SIT.
10. Bogo Grafenauer: Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje. 1994, 44 str. – 320 SIT.
11. Peter Štih: Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem. 1994, 266 str. + pril. – 2000 SIT.
12. Rajko Bratož: Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev. 1994, 48 str. – 400 SIT.
13. Miha Kosi: Templarji na Slovenskem. Prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele Krajine in Ljubljane. 1995, 48 str. – 480 SIT.
14. Marjeta Keršič Svetel: Češko-slovenski stiki med svetovnima vojnama. 1996, 88 str. – 800 SIT.
15. Olga Janša-Zorn: Historično društvo za Kranjsko. 1996, 320 str. – 4000 SIT.
16. Tamara Griesser Pečar – France Martin Dolinar: Rožmanov proces. 1996, 320 str. – 4000 SIT.
17. Andrej Pleterski: Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov. 1997, 60 str. – 680 SIT.
18. Rajko Bratož: Grška zgodovina. Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo. 1997, 268 str. – 4000 SIT.
19. Rok Stergar: "Vojski prijazen in zaželen garnizon". Ljubljanski častniki pred prelomom stoletja in prvo svetovno vojno. 1999, 88 str. – 880 SIT.
20. Peter Rustja: Med Trstom in Dunajem. Ivan Nabergoj v avstrijskem državnem zboru (1873–1897), 1999, 336 str. – 2800 SIT.
21. Herbert Grundmann: Zgodovinopisje v srednjem veku. Zvrsti – obdobja – posebnosti. Prev. Janez Mlinar. 2000, 84 str. – 1600 SIT.
22. Ivan Vogrič: Slovenski književniki in 1. svetovna vojna. 2001, 46 str. – 880 SIT.
23. Božo Repe: Slovenci v osemdesetih letih. 2001, 86 str. – 2000 SIT.

Znižana maloprodajna cena celotne zbirke je 20.400 SIT. Člani ZZDS imajo še 25 %, študentje pa 50 % dodatnega popusta. Možnost obročnega odplačevanja.

HISTORIA

znanstvena zbirka oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani

V zbirki HISTORIA, ki jo izdaja oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, so do sedaj izšle monografije:

Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas: zbornik, Lipica, 29. maj – 1. junij 1996. – Ljubljana 1997. – 1.000 SIT

Mojega življenja pot: spomini dr. Vladimirja Ravniharja. – Ljubljana 1997. – 1.500 SIT

Janez Peršič, Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu. – Ljubljana 1999. – 1.000 SIT

Mikužev zbornik. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Navedene knjige lahko dobite na Filozofski fakulteti, v knjižnici oddelka za zgodovino, Ljubljana, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200).

Božo Repe

SLOVENCIV OSEMDESETIH LETIH

* * *

Zbirka zgodovinskega časopisa – 23

* * *

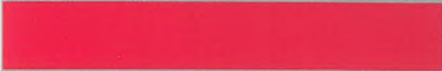
Uredili: Peter Štih (glavni in odgovorni urednik Zgodovinskega časopisa),
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika ZČ),
Bojan Balkovec (tehnični urednik ZČ) in Borut Batagelj

Prevod angleškega povzetka: Nives Sulič Dular

Izdala in založila: Zveza zgodovinskih društev Slovenije,
SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2
zgodovinski.casopis@uni-lj.si

Tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana

Naklada: 1200 izvodov

Bil je gostujoči profesor na Univerzi Vytautas Magnus v Kaunasu (Litva), s predavanji je gostoval tudi na bratislavski, dunajski in skopski univerzi ter UCLA v Los Angelesu. S štipendijo Tempus je med drugim raziskoval na Institut d'histoire du temps present v Parizu.

Njegova glavna dela so: Mimo odprtih vrat (zbornik dokumentov), Borec, Ljubljana 1988; Obračun s Perspektivami, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1990; "Liberalizem" v Sloveniji, Borec, Ljubljana 1992; Slovenska kronika dvajsetega stoletja (soavtor in eden od urednikov), Nova revija, Ljubljana 1996; Naša doba (učbenik za srednje šole), DZS, Ljubljana 1995 (ponatis 1996); Sodobna zgodovina (učbenik za srednje šole), Modrijan, Ljubljana, 1998 in 2000; Naše stoletje (soavtor), Modrijan, Ljubljana, več ponatisov; Slovenci skozi čas (soavtor), Mihelač, Ljubljana 1999; Zastave vihrajo (soavtor), Modrijan, Ljubljana 1999; The Replurativization of Slovenia in the 1980s (soavtor), The Donald W. Treadgold Papers, University of Washington, Seattle 2000.

ISBN 961-90803-4-3

9 789619 080344

Zbirka
Zgodovinskega časopisa - 23